નિવેદન

આજે જ્યારે દેશભરમાં સામ્યવાદ અને સમાજવાદનાં પ્રચંડ મોજાં ઊછળતાં જણાય છે અને એ મોજાં જ્યારે આજનાં યુવાન-યુવતીઓની કલ્પનાને પ્રબળ વેગ અને ઉત્તેજના આપી રહ્યાં છે ત્યારે, પૂ. ગાંધીજીના સૌમ્યસુંદર અને સર્વકલ્યાણકારી સર્વોદયની વિચારસરણી વિશે, તેમજ પૂ. ગાંધીજીના અર્થકારણ વિશે મુરબ્બીશ્રી નરહરિભાઈ જેવા પીઢ વિચારક લેખક પાસેથી આ પુસ્તક દ્વારા આપણે જે મેળવી શકીએ છીએ તે ઉપયોગી થયા વિના નહિ જ રહે. વધુમાં, રશિયામાં બોલ્શેવિઝમની ઉત્પત્તિ કયા સંજોગોમાં થઈ, તેનો કેમ વિકાસ થયો અને આજે ત્યાં કેવી પરિસ્થિતિ છે તેનો પણ ખ્યાલ આ પુસ્તકથી આવી શકે છે. એટલે આજે જે બે મહાન વિશિષ્ટ પ્રયોગો સારા જગતનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે તે વિશે આ પુસ્તકમાં સુંદર તુલનાત્મક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે ગુજરાતને આ પુસ્તકમાંથી ઘણું નવું જાણવા અને વિચારવાનું મળશે.

અત્યાર સુધીમાં સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા દ્વારા રશિયાના નૂતન પ્રયોગ વિશે જે પાંચેક પુસ્તકો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં આ પુસ્તકથી એક અપૂર્વ ઉમેરો થાય છે.

સામ્યવાદ અને સર્વોદય*

દુનિયાના સૌ દેશમાં આજે મૂડીનું પ્રાબલ્ય છે. જમીન, ખાણો તથા નાનાંમોટાં કારખાનાં, જેમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો, તેમજ આગગાડીઓ તથા આગબોટો જેવાં વાહનનાં સાધનો

* કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણેની સમાજરચના, જે અમલમાં આણવાનો જબરદસ્ત પ્રયત્ન આજે રશિયામાં ચાલી રહ્યો છે, તેને માટે સામ્યવાદ શબ્દ વાપર્યો છે.

સર્વોદય એટલે સમાજના કેવળ એક વર્ગનો નહિ, પણ આખા સમાજનો ઉદય. સમાજના બધા વર્ગો અને બધી કોમો પોતપોતાની મર્યાદામાં રહે અને અન્ય વર્ગો કે કોમોને ચૂસે નહિ કે રંજાડે નહિ, પણ એકબીજા સાથે ન્યાયથી વર્તે અને હળીમળીને રહે, તે સર્વોદય. શ્રીમંત અને ગરીબ, માલિક અને મજૂર, જમીનદાર અને ખેડૂત એ બધા વર્ગો વચ્ચે આજે વિદ્વેષ જોવામાં આવે છે તેનાં કારણો દૂર થાય, તેમની વચ્ચે પડેલી ફાટ સધાય, તેમનામાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને મેળ પેદા થાય તથા સમાજમાં અન્યાય અને જુલમ નાબૂદ થાય એ ગાંધીજીના કાર્યક્રમને સર્વોદય નામ આપ્યું છે. રસ્કિનના *Unto this Last* નામના પુસ્તકનો ગાંધીજીએ ગુજરાતીમાં સારાનુવાદ કર્યો છે તેનું નામ તેમણે 'સર્વોદય' રાખ્યું છે તે ઉપરથી આ શબ્દ લીધો છે.

આવી જાય છે એ થોડા મૂડીદારોની માલકીના છે માલકી વિનાના થઈ પડેલા ખેડૂતો તથા મજૂરોને પોતાનુ રોજનુ ખાવાનુ રોજની મજૂરી કરીને કમાઈ લેવાનું હોય છે તેઓ જો મૂડીદારોના કબજામા પડેલા ઉત્પત્તિના સાધનો ઉપર મજૂરી ન કરે તો તેમને ખાવાનું ન મળે મૂડીદારો પોતાની શરતે જ મજૂરોને પોતાના માલકીના સાધન ઉપર કામ કરવા દે છે ખેંચી શકાય એટલુ ખેંચીને તેમને બને તેટલી ઓછી રોજી આપી વધારાનુ બધુ તેઓ લઈ લે છે આમ ઉત્પત્તિના સાધનો ઉપરની માલકીના બળે એ નાનકડો મૂડીદાર વર્ગ ખેડૂતો અને મજૂરો ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે. અને તેમને ચૂસે છે

છે. છતાં ત્યાં પણ બેકારી અને કંગાલિયત નથી એમ તો નથી જ. અત્યારે ચાલી રહેલી મૂડીશાહીનાં જે અનિષ્ટ પરિણામો આખી દુનિયાને પીડી રહ્યાં છે તેમાંનાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ

૧. બેકારી;

૨. કંગાલિયત અને ભૂખમરો;

૩. મૂલ્યની આંકણી માનવસુખના માપથી નહિ પણ નાણાંના માપથી;

૪. જીવન માટે આવશ્યક વસ્તુઓના ઉત્પાદનને ભોગે ઓછી જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું વધારાપડતું ઉત્પાદન;

૫. સટ્ટા તથા બજારની હરીફાઈને કારણે ઉપયોગી વસ્તુઓનો વિનાશ અને બગાડ;

૬. હુન્નરઉદ્યોગમાં પછાત દેશોની ચૂસ અને ત્યાંના લોકોના બેહાલ; અને

૭. પ્રજાનો બરડો ભાંગી નાંખે એવો ઉત્તરોત્તર વધતો જતો લશ્કરી ખર્ચનો બોજો.

દરેક મૂડીદાર દેશને ચૂસવા માટે વસાહતરૂપી કેરીઓ જોઈએ છે અને તે માટે તેઓ અંદરઅંદર લડવા સદા તત્પર રહે છે. એક દેશ લશ્કર વધારે એટલે બીજાને વધારો કરવો જ પડે. આ હરીફાઈ ક્યાં જઈ અટકશે એ કહી શકાય એમ નથી. જાપાન ચીનનો મુલક દબાવવા તાકે અને ઇટલી એબિસીનિયાને ઓહિયાં કરી જવાનો પેન રચે. એવું એવું તો ચાલ્યાં જ કરે છે. તેમાંથી આખી દુનિયામાં યુદ્ધનો દાવાનળ ગમે ત્યારે સળગી ઊઠે એવો ભય છે

આ બધાં દુઃખ અને ત્રાસમાંથી દુનિયા તો જ બચે જો આખી સમાજરચના તદ્દન નવા જ ધોરણ ઉપર થાય. આજે તેની બે યોજનાઓ અથવા કાર્યક્રમો જગત આગળ રજૂ થયેલા

છે એક રશિયામા સામ્યવાદીઓનો અને બીજો આપણા દેશમા ગાધીજીનો સરકાર પાસે જેટલી સત્તા અને સાધનો હોઈ શકે તે બધાને બળે એ કાર્યક્રમ રશિયામા આજે ચાલી રહ્યો છે, અને તેથી આખા જગતનુ ધ્યાન તેની તરફ ખેંચાયુ છે આપણા દેશમા સરકારની સત્તા અને સાધનો જેટલો અતરાય નાખી શકે તેટલા અતરાયની સામે એ કાર્યક્રમનો અમલ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે એટલે આપણે ધ્યાન ખેંચાય એવા પરિણામો આજે નથી બતાવી શકતા છતા એ કાર્યક્રમમા રહેલી શક્યતા જોઈ શકનાર વિચારવાન લોકોનુ ધ્યાન તો તેના તરફ ખેંચાયુ જ છે એ બન્ને કાર્યક્રમોનુ તુલનાત્મક વિવેચન કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે

સામ્યવાદ તેમજ સર્વોદય એ બન્ને કાર્યક્રમો અતિમ ધ્યેયની બાબતમા બહુ મળતા છે બન્ને કાર્યક્રમો માણસજાતની મુક્તિ અને સુખસતોષ વાછે છે આજે દુનિયામા જોવામા આવતી સામાજિક તેમજ આર્થિક વિષમતા, અન્યાય અને જુલમ બન્ને કાર્યક્રમો નાબૂદ કરી નાખવા ઇચ્છે છે દરેકેદરેક સ્ત્રીપુરુષે નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરવુ જોઈએ એમ બન્ને કાર્યક્રમ માગે છે જે કામ ન કરે તેને ખાવાનો અધિકાર ન હોય અને જે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર હોય તેને સારી રીતે પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચાલે એટલું તો ઓછામા ઓછુ મળવુ જ જોઈએ, એમ બન્ને કાર્યક્રમ ઇચ્છે છે

સમાજમાથી ઊંચનીચના ભેદ દૂર થાય, કોઈને પણ પોતાની પ્રગતિ અને વિકાસ કરવામા કોઈ પણ જાતની અટકાયત ન હોય, સૌને આગળ વધવાની સરખી તકો મળે અને સૌને સરખો અવકાશ હોય, એ બન્ને કાર્યક્રમનું ધ્યેય છે અહીંનહીં કરવામા આવતા થાગડથીગડ સુધારાથી બેમાથી એક કાર્યક્રમ સતોષ

-ચાય એમ નથી. બન્ને કાર્યક્રમો વિપ્લવકારી છે; ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ, વિચારો તથા પ્રતિષ્ઠાઓનું મૂળમાંથી શોધન કરી સમાજની નવરચના કરવાનો પ્રયત્ન બન્ને કાર્યક્રમ કરી રહ્યા છે. કરોડો દલિત અને પીડિત લોકોની સૈંકડો વર્ષો થયાં દબાઈ રહેલી અભિલાષાઓ અને આકાંક્ષાઓને બન્ને કાર્યક્રમોએ મોકળી કરી છે. આમવર્ગને પોતામાં રહેલી શક્તિનો પરિચય થયો છે, એ શક્તિ તેઓ અનુભવવા લાગ્યા છે, અને તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે. બન્ને કાર્યક્રમના પ્રમુખ આગેવાનો ગાંધીજી, લેનિન, ટ્રોટ્સ્કી તથા સ્ટેલિન અતિશય ઉદ્યમી અને સાદું જીવન ગાળનારા છે. તેમણે આમવર્ગ સાથે એકતા સાધીને તેમનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે. તેથી જ આજે આ બન્ને કાર્યક્રમમાં આટલું જોમ દેખાય છે અને લોકો તેના પ્રત્યે આશાની મીટ માંડી રહ્યા છે.

પરંતુ સાધનોની બાબતમાં આ બે કાર્યક્રમોમાં ઘણો મોટો ફરક છે, અને તેને લીધે વિગતોમાં અને નવીન સમાજરચનાની કલ્પનામાં પણ બન્ને કાર્યક્રમોમાં મોટો ફેર પડી જાય છે.

નવીન સમાજરચનાની સ્થાપના કરવા માટે સામ્યવાદ હિંસામય વિપ્લવને અનિવાર્ય ગણે છે. અત્યારની સરકારોના આખા તંત્રનો દોરીસંચાર મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં છે. અને એ મૂડીદાર વર્ગના હિતનું સંરક્ષણ કરવા દરેક સરકારનું લશ્કર ખડેપગે તૈયાર છે. તેની સામે બંધારણપૂર્વકના કહેવાય છે એવા પ્રયાસોથી નવીન સમાજરચના અમલમાં આવી જ ન શકે. ચાલુ સરકારના લશ્કરી બળનો સામનો કર્યા વિના કોઈ પણ વિપ્લવકારી પક્ષ રાજ્યસત્તા કબજે ન કરી શકે, અને સત્તા મેળવ્યા પછી પણ રાજ્યતંત્રનું જૂનું સ્વરૂપ જો કાયમ રહે—એટલે કે અત્યારનાં કહેવાતાં પ્રજાતંત્રોમાં ચાલે છે તેમ પાર્લમેન્ટની નવી ચૂંટણી થાય અને નવા ચુંટાયેલા

સભ્યો મારફત રાજ્યકારભાર ચલાવવામા આવે—તો કોઈ પણ વિપ્લવ અમલમા ન લાવી શકાય કારણ વિપ્લવના સિદ્ધાન્તો આખો સમાજ સમજ્યો ન હોય એટલે ચૂટણીમા વિપ્લવકારીઓ હારતા મૂકી દે અને ઉપરક્રિયા સુધારકો જ ફાવી જાય માટે જો વિપ્લવ કરીને નવીન સામ્યવાદીની સમાજરચના સ્થાપવી હોય તો જૂના રાજ્યતત્રને જડમૂળમાથી ઉખેડી નાખી સામ્યવાદી સિદ્ધાન્તથી રગાયેલા એવા સગઠિત પક્ષે બધી રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરવી જોઈએ સાર્વત્રિક મતાધિકાર, દેશના તમામ મતદારો મારફત પાર્લમેન્ટના સભ્યોની ચૂટણી, જેને સીધી ચૂટણી (direct election) કહેવામા આવે છે, એ બધા આ નામધારી પ્રજાતત્રના ધતિંગો છે તેના મોહમા ન સપડાતા સામ્યવાદી પક્ષની સર મુખત્યારી ચલાવવામા આવે તો જ વિપ્લવ ટકી રહે અને સફળ થાય આ જાતના રાજ્યતત્રને તેઓ મજૂરવર્ગની સરમુખત્યારી (Dictatorship of the Proletariat) કહે છે જેઓ સામ્યવાદી હોય તેઓ જ મજૂરવર્ગમા ગણાય અને રાજકારી સત્તા તેમના જ હાથમા હોય મજૂર હોવા છતા જે ખાનગી મિલકતમા માનતા હોય અને ભવિષ્યમા જાતે મજૂરી કર્યા વિના બીજાની મજૂરી ઉપર જીવવાની આશા રાખતા હોય તે મજૂરવર્ગના (પ્રોલેટેરિયેટ) ન કહેવાય મૂડીદાર અથવા ભદ્રલોક વર્ગના હોવા છતા જેમના વિચારો બદલાઈ ગયા હોય જેઓ સામ્યવાદી થયા હોય અને એ ધોરણે જીવન ગાળવા તૈયાર હોય તેઓ મજૂરવર્ગના એટલે કે 'પ્રોલેટેરિયેટ' કહેવાય નવા સામ્યવાદી સમાજમા બધા જ પ્રોલેટેરિયેટ હોવા જોઈએ જાતમહેનત કર્યા વિના મૂડીના વ્યાજ ઉપર જમીનની સાથ ઉપર કે બીજી કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિ કરીને બીજાની મજૂરીનો લાભ લઈ જીવન ગુજારનાર વર્ગ તે 'બૂર્ઝ્વા' આપણે તે વર્ગ માટે ભદ્રલોક શબ્દ વાપરીશુ સામ્ય-

વાદીઓની માન્યતા પ્રમાણે આજે આખા જનસમાજમાં બે વર્ગ પડી ગયા છે : એક ખાનગી મિલકત તથા વ્યક્તિગત માલકીહક ધારણ કરનારો અથવા કરવામાં માનનારો તેમજ તેના બળે બીજાઓની મજૂરીનો લાભ ઉઠાવનારો અથવા ઉઠાવવામાં માનનારો મૂડીદાર અથવા ભદ્રલોકનો (બુર્ઝ્વા) વર્ગ; અને બીજો, ખાનગી મિલકત તથા વૈયક્તિક માલકીહક ધારણ નહિ કરવામાં અને દરેક સ્ત્રીપુરુષે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સમાજોપયોગી મજૂરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવી જ જોઈએ એવું માનનારો મજૂરવર્ગ (પ્રોલેટેરિયેટ) ભદ્રવર્ગના લોકો આજે પોતપોતાની શક્તિ અને આવડત પ્રમાણે મજૂરવર્ગને ચૂસી રહ્યા છે, એટલે આ બે વર્ગને ચૂસનાર અને ચુસાનાર એ નામો પણ આપી શકાય બન્ને વર્ગના સ્વાર્થ એક બીજાથી વિરોધી હોઈ આ બે વર્ગ વચ્ચે હમેશાં જાણ્યે-અજાણ્યે ઘર્ષણ ચાલ્યા જ કરે છે મજૂરવર્ગને પોતાની સ્થિતિનું બરાબર ભાન કરાવવું, તેને પોતાના વર્ગનો અભિમાની (class-conscious) બનાવવો અને ભદ્રવર્ગ સામે લડવા તેને સંગઠિત કરવો એ સામ્યવાદીઓનો એક કાર્યક્રમ છે આને તેઓ વર્ગયુદ્ધ (class-war) કહે છે આમ તો આજે સમાજમાં અનેક વર્ગો જોવામાં આવે છે તે બધા કંઈ કેવળ ધનને જ ધોરણે પડેલા નથી હોતા વિદ્યા તથા સંસ્કારિતા, કુળ, જ્ઞાતિ, સત્તા, એમ અનેક ધોરણે વર્ગો પડે છે પણ એ બધાની પાછળ અર્થ જ કારણ છે એમ સામ્યવાદીઓનું માનવું છે. એટલે જેઓ 'પ્રોલેટેરિયેટ' ન થઈ જાય તે તમામની સામે યુદ્ધ પુકારી તેમનો નાશ કરી નાખવો જોઈએ. એક 'પ્રોલેટેરિયેટ' વર્ગ જ જગતમાં રહે, આખો જનસમાજ વર્ગહીન (class-less) થઈ જાય એવી સમાજની અંતિમ સ્થિતિ તેઓ કલ્પે છે આ વર્ગયુદ્ધમાં હિંસાને તેઓ અનિવાર્ય માને છે ચાલુ સરકારને ઉથલાવી પાડી રાજ્ય-

સત્તા હસ્તગત કરવી એ તો કાર્યની શરૂઆત છે. પછી એ સત્તાને બળે મૂડીદાર અથવા ભદ્રવર્ગના નિકંદનનું સત્ર મંડાય છે. તેમાં પ્રેમ, દયા વગેરે ભદ્રસમાજમાં પોષાતી કોમળ લાગણીઓથી દોરવાવું એ નિર્બળતા છે. સામ્યવાદીઓ કહે છે કે અમે કાંઈ હિંસાના ઉપાસક નથી. જ્યાં હિંસા વિના કામ સરતું હોય ત્યાં અમે હિંસા ન જ કરીએ. અને આજે મૂડીશાહી સમાજમાં જે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ હિંસા ચાલી રહી છે તેના કરતાં અમારી હિંસા તો એકવારની અને પ્રમાણમાં ઓછી છે મૂડીશાહીનો નાશ થયા પછી સમાજ મુક્ત થશે. પછી બળજબરીની જરૂર નહિ રહે એટલે હિંસા આપોઆપ નાબૂદ થશે.

સર્વોદયના એટલે કે ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં આખો મદાર અહિંસા પર છે. ઉચ્ચ અને શુદ્ધ સાધ્યની સિદ્ધિ એટલા જ ઉચ્ચ, શુદ્ધ અને નિર્દોષ સાધન વિના શક્ય નથી. બળજબરી અને જુલમ કરીને શાન્તિ અને ન્યાયની આશા રાખવી ફોગટ છે હિંસાદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું હિંસાદ્વારા જ ટકી શકે. રાજ્યસત્તા વિપ્લવકારીઓના હાથમાં આવ્યા પછી પણ મશીનગનો, વિમાનો વગેરે લશ્કરી સરંજામનો તથા લશ્કરનો કબજો તો અમુક થોડા માણસોના હાથમાં જ રહેવાનો. આખી પ્રજા કદી લશ્કર ઉપર કાબૂ ન ધરાવી શકે, તેમ તેની સામે હિંસાનો પ્રયોગ પણ ન કરી શકે. એટલે પ્રજા ઉપર લશ્કર અને પોલીસની સત્તા તો ચાલુ જ રહે. રશિયાના સામ્યવાદીઓ ભલે મજૂરવર્ગના હિતને અર્થે બધી પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા હોય, પણ તેમની પ્રવૃત્તિ લશ્કરી અને પોલીસ બળથી જ ચાલી રહી છે. લશ્કરી અને પોલીસ બળથી જ સમાજ ઉપર તેઓ કાબૂ રાખી રહ્યા છે. આજે તેમની પ્રવૃત્તિ રશિયામાં તેમજ બીજા દેશોમાં ભય અને દ્વેષ ફેલાવી રહી છે. મૂડીશાહીના

નાશ પૂરતો જ અમે હિંસાનો પ્રયોગ કરી લેવાના છીએ, એમ સામ્યવાદીઓ કહે છે. પણ આમ વર્ગોની મુક્તિ એ જો ધ્યેય હોય તો એ દલીલ કશાં કામની નથી. આજે આપત્તિ મૂડીશાહીના રૂપમાં છે તે કાલે બીજા રૂપમાં આવીને ઊભી રહે. જો નાનું સામ્યવાદી મંડળ આજે સત્તા હસ્તગત કરીને બેઠું છે તે મંડળના દિલમાં કળજુગ પેસે અને તેઓ સત્તા છોડે જ નહિ, તો લોકો તેમને શું કરી શકે? જૂની અમલદારશાહીને સ્થાને આ નવી અમલદારશાહી નીચે પ્રજાને કચડાવાનું રહે. બળજબરીના પાયા ઉપર રચાયેલા તંત્રને આધીન રહેતી પ્રજા કદી સાચું સ્વાતંત્ર્ય અનુભવી શકતી નથી.

ગાંધીજીના કાર્યક્રમની શ્રેષ્ઠતા એ છે કે તેમાં સરકારનું પૂર્ણ સર્વોપરિત્વ કદી સ્વીકારવામાં આવતું નથી, પછી એ સરકાર સ્વદેશી હો કે પરદેશી, સામ્યવાદી હો કે મૂડીવાદી. સરકાર એ છેવટે મનુષ્યે ઉપજાવેલી વસ્તુ છે, અને તેના કાયદા જ્યારે અન્યાયી લાગે ત્યારે તેનો અવિનય ભંગ કરવાનો હરકોઈ માણસનો હક છે, એટલું જ નહિ પણ તેની ફરજ છે. કોઈ પણ પ્રકારના અધર્મ કે અન્યાયનો અહિંસક પ્રતિકાર કરવાની રીત પ્રજાને શિખવાડીને સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિનો એક ઉત્તમ માર્ગ તેમણે જગતને બતાવ્યો છે. આજે જે દેશો સ્વતંત્ર કહેવાય છે તે દેશોમાં આખી પ્રજા કાંઈ સ્વતંત્ર નથી. પણ ગાંધીજીનું આ શસ્ત્ર એવું છે કે તેનો ઉપયોગ બાળક તેમજ વૃદ્ધ, સ્ત્રી તેમજ પુરુષ, ભણેલ તેમજ અભણ સૌ કોઈ કરી શકે છે, અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકે છે. મનુષ્યની ધર્મબુદ્ધિ (conscience)ના સ્વાતંત્ર્યને ગાંધીજી અમૂલ્ય વસ્તુ ગણે છે અને કોઈ પણ પાર્થિવ લાભ ખાતર તે ગુમાવવાની તેઓ ના પાડે છે. સરકારની સત્તા અમુક હદ સુધી ગાંધીજી કબૂલ રાખવા તૈયાર થાય, પણ જ્યાં ધર્મનો કે સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન આવે

ત્યાં રજ પણ નમતુ મૂકવા તેઓ તૈયાર નથી હરકોઈ પ્રકારની દમદાટી, જબરદસ્તી, શરીરબળ કે હિંસાનો તેઓ સર્વ રીતે અને સર્વ પ્રકારે નિષેધ કરે છે

સામ્યવાદીઓને મનુષ્યસ્વભાવ ઉપર કે તેની ધર્મબુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ નથી. ધનિક અને માલિકમા ધર્મબુદ્ધિ હોય જ નહિ અને પ્રગટી જ ન શકે, એ તેઓએ ગૃહીત કરી લીધુ છે ધર્મ જેવી ચીજ જ તેઓ માનતા નથી તેને તો તેઓ એક કેફ ગણે છે. અને તેથી જ લશ્કરી બળવાળી બાહ્ય સત્તાના સર્વોપરિત્વનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે

ચીને બીજા દેશોની માફક લશ્કરી દિગ્વિજયો નથી કર્યા, એટલુ જ નહિ પણ તેના ઉપર અનેક લશ્કરી આક્રમણો થયાં છે. આપણો દેશ તો ઘણાં વર્ષોથી રાજકીય પરાધીનતામા પણ પડ્યો છે. છતાં આપણા ઉપર આક્રમણ કરનારા દેશોની સંસ્કૃતિ પણ નામશેષ થઈ ગઈ છે, ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિ ટકી રહી છે કારણ આપણે ત્યાં તેનુ મંડાણ શરીરબળ ઉપર નહિ પણ આત્મબળ ઉપર થયેલુ છે.

સાધનના ભેદપરત્વે બન્ને કાર્યક્રમમા એક મહત્ત્વનો ભેદ એ પડે છે કે રાજ્યસત્તા હાથમા આવે ત્યા સુધી સામ્યવાદી કાર્યક્રમનો અમલ બિલકુલ જ થઈ શકતો નથી તેઓ જે આર્થિક ફેરફારો કરવા ધારે છે તેની શરૂઆત પણ રાજ્યસત્તા વિના થઈ શકે એમ નથી રશિયામા રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરવાની અનુકૂળ તક મળી ગઈ એ જુદી વાત છે, પણ બીજા દેશોમા તો આજે સામ્યવાદીઓને સાર્વાં સાર્વાં ફરવુ પડે છે પોતાને ઉથલાવી પાડવાના કોઈ પણ કાર્યક્રમને—પછી તે હિંસામય હોય કે અહિંસામય—સરકાર ચાલવા દેવાનુ ન પસંદ્દે પણ અહિંસામય કાર્યક્રમની ખૂબી એ છે કે ગમે તેવી પ્રબળ સરકાર પણ તેને રોકી શકતી નથી ત્યારે ગઈ લડતમા આપણે કેમ ન ફાવ્યા એ પ્રશ્ન વાચકોને જરૂર થશે પણ આપણી એ લડત સત્ય અને શુદ્ધ અહિંસાને પાટેથી ઊતરી ગઈ તે જ તેની નિષ્ફળતાનું મોટામા મોટુ કારણ છે છતા અત્યારે પણ આપણે આપણુ રચનાત્મક કાર્ય કરીને પ્રજાની શક્તિ કેળવી શકીએ છીએ જ્યારે સામ્યવાદી કાર્યક્રમમા તો જેમ પ્રજા વધારે કચડાશે, વધારે ચુસાશે, અને વધારે પીડાશે એમ વધારે અકળાશે, અને છેવટે સામી થશે એવી નિયતિ ઉપર આધાર રાખીને બેસવુ પડે છે સત્તા હાથમાં આવે ત્યા સુધી માત્ર વાતો અને ભાષણો અને યોજનાઓ જ કરવાની રહે છે જેને ' ઑર્ગેનાઈઝ ' કરવું એમ કહેવામા આવે છે, એ સિવાય બીજો કાર્યક્રમ હોતો નથી.

અને 'ઓર્ગેનાઈઝ' કરવામાં ઉશ્કેરણી સિવાય કશું જ થઈ શકતું નથી. અને તે પણ એવું છૂપી રીતે અથવા બીજી કશીક પ્રવૃત્તિના ઓઠા નીચે કરવાનું હોય છે કે મૂળ પ્રવૃત્તિ ઘણીવાર ભુલાઈ જાય છે અને ગુપ્ત રહેવું એ જ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બની જાય છે

ગાધીજીના કાર્યક્રમમાં રાજ્યસત્તા હસ્તગત કર્યા પહેલા પણ સામાજિક અને આર્થિક રચનાત્મક કાર્ય કરી શકાય કે લોકો પોતાના જ પુરુષાર્થથી તથા સ્વાવલંબનથી ઘણું કરી શકે એમ છે જો કુટુંબ અથવા ગામ પોતાની જરૂરિયાતોપૂરતું સ્વાવલંબી થઈ જાય તો અત્યારના મૂડીદારી વેપારઉદ્યોગ મારફત ચાલતી ચૂસમાથી ઘણે દરજ્જે તે બચી જઈ શકે ગાધીજીના ખાદીના તથા ગ્રામઉદ્યોગના કાર્યક્રમમા એ જ વસ્તુ રહેલી છે માર્ક્સ કહે છે કે રાજદ્દારી સ્વાતંત્ર્ય ઘણે દરજ્જે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ઉપર આધાર રાખે છે આર્થિક સ્વાતંત્ર્યમાથી જ રાજદ્દારી સ્વાતંત્ર્ય નિષ્પન્ન થાય છે એ જોતા તો રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરવા કેવળ શરીરબળ ઉપર આધાર રાખવાને બદલે ઉદ્યમ અને સ્વાવલંબનદ્વારા પ્રજાની આર્થિક અને નૈતિક શક્તિ વધારવાનો ગાધીજીનો કાર્યક્રમ વધારે અસરકારક ગણાય તેમના કાર્યક્રમમા માણસને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થાય કે તરત જ તે સુધારવા માટે પોતે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવા મંડી શકે છે, અને તેમ કરતા તે પોતાની શક્તિ વધારતો જાય છે બાળક કે વૃદ્ધ, પુરુષ કે સ્ત્રી, તવંગર કે ગરીબ શહેરી કે ગ્રામવાસી, ભણેલો કે અભણ સૌ કોઈ કાંઈ ને કાંઈ કરી શકે છે પ્રજા જેટલી શક્તિ વધારતી જાય તેટલું સ્વરાજ્ય ભોગવતી થતી જાય છે વળી જ્યારે રાજદ્દારી સ્વરાજ્ય સ્થપાય ત્યારે પણ આ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમા મળેલી તાલીમને લીધે પોતાના પ્રતિનિધિઓ ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખવાની શક્તિ પ્રજામા આવી ગઈ હોય છે

સામ્યવાદીઓનો દાવો એવો છે અથવા તેઓ એવું કહેય

આપણી પ્રજાએ પોતાની સામાજિક સ્વતંત્રતા સાચવી રાખી હતી. આ અંગ્રેજ સરકારે જ આપણી એ પ્રાણશક્તિ, આપણી એ સ્વતંત્રતા ઉપર પ્રહાર કર્યો છે. પ્રજાની એ ઘવાયેલી પ્રાણશક્તિમા નવજીવનનો સંચાર કરી ગાંધીજી સાચું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.

આપણી જરૂરિયાતની તમામ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને તેટલું યંત્રો અને કારખાનાં મારફત કરવું એ સામ્યવાદી કાર્યક્રમનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. અત્યારની મૂડીશાહીમાં એક નાનો વર્ગ ઉત્પત્તિનાં સાધનોનો કબજો કરી બેઠો છે અને એ વર્ગ સમાજને ઉપયોગી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની નેમથી નહિ, પણ નફો કરવાની દૃષ્ટિથી પોતાનાં કારખાનાં ચલાવે છે. યંત્રોની જેમજેમ નવી શોધો થતી જાય છે, તેમતેમ બેકારી વધતી જાય છે. વળી એ બધાં યંત્રો જેમને કબજે છે એ વર્ગ પોતાના કબજાના જોરે ગરીબ વર્ગને ચૂસે છે, તેથી ગરીબાઈ અને ભૂખમરો પણ વધતો જાય છે. સામ્યવાદીઓનું કહેવું એ છે કે આ યંત્રો અને કારખાના એ જાતે કાંઈ ખરાબ વસ્તુ નથી. તેનો દુરુપયોગ, તેની માલકીદ્વારા થતું આમવર્ગનું શોષણ, એ અત્યારની ગરીબાઈ, બેકારી તથા ભૂખમરાનું તો કારણ છે. ઉત્પત્તિનાં તમામ સાધનો જો આખા સમાજની માલકીનાં કરી નાખવામાં આવે, તો તેમાંથી નફાનું તત્ત્વ નાબૂદ થઈ જાય અને સમાજની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું તત્ત્વ જ રહે. પછી તમામ ઉત્પાદન નિયંત્રિત થઈ શકે એટલે કે સમાજને જોઈતી હોય તેટલી જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે. અત્યારે ખાનગી ઉત્પાદકો વચ્ચે જે હરીફાઈ ચાલે છે તે હરીફાઈ પછી રહે જ નહિ. વળી સમાજમાં દરેકને તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપવાની તથા તેની જરૂરિયાતો જેટલું મેળવી આપવાની

વ્યવસ્થા પણ સમાજ તરફથી જ થાય. એટલે બેકારી તો હોય જ નહિ. જે કામ કરવા તૈયાર હોય તેને ખાવાનું મળી જ રહે. વળી યંત્રો અને વરાળ તથા વીજળી જેવી ભૌતિક શક્તિઓદ્વારા કામ લેવાને લીધે માનવજાત ઉપરથી શ્રમનો એક મોટો બોજો ઊતરી જાય, અને ઉત્પાદન ઝડપથી થાય એટલે લોકોને ઓછા કલાક કામ કરવું પડે. દરેકને પુષ્કળ નવરાશ મળે, જેનો ઉપયોગ તે પોતાની સંસ્કારિતા વધારવામાં તથા શોખના કામ કરવામાં કરી શકે. આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે આખા રશિયાને કારખાનાં-મય કરી નાખવાની—ખેતી સુદ્ધાં યંત્રોદ્વારા કરવાની—જબરદસ્ત પ્રવૃત્તિ અત્યારે ચાલી રહી છે, જેને પરિણામે ત્યાં એક નવી જ સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઈ રહી છે.

ગાંધીજી યંત્રના દુશ્મન તો નથી જ. તેમનો વાંધો યંત્રો સામે નહિ પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે. વૈજ્ઞાનિક અને યાન્ત્રિક સંશોધનો એ ખાનગી લોભ અને નફાના સાધન ન હોવાં જોઈએ. શ્રમનો બચાવ અમુક વર્ગ માટે નહિ પણ આખી માનવજાતિને માટે થવો જોઈએ, એ બાબતમાં સામ્ય-વાદીઓ અને તેઓ મળતા થાય છે. પરંતુ ગાંધીજી અતિશય ખર્ચાળ અને મોટા પાયા ઉપર જ ચાલી શકે એવાં યંત્રો ઉપર મર્યાદા મૂકવા માગે છે. યંત્રનો વિચાર કરતી વખતે ઉત્પાદનનો નહિ પણ માણસનો વિચાર પ્રધાન હોવો જોઈએ, એ તેમનું કહેવું છે. વપરાશને અભાવે માણસના અંગો જૂઠાં પડી જાય, એવાં યંત્રો સામે તેમનો વિરોધ છે. જે યંત્રો માણસ તથા તેણે કામ માટે પાળેલાં પશુઓને કામવિનાનાં અને પરિણામે ગુજરાનનાં સાધનો વિનાનાં બનાવી મૂકે એવાં હોય તેમને તેઓ અનિષ્ટ ગણે છે. પરંતુ જે યંત્રો માણસને કે તેણે પાળેલાં પશુ-ઓનો ગજાઉપરવટનો શ્રમ ઓછો કરવાની દૃષ્ટિએ અથવા તેમનો

શ્રમ બચાવવાની દૃષ્ટિએ જ યોજાયા હોય તેને તેઓ સામાન્યપણે ઇષ્ટ ગણે છે. આવાં યંત્રો બનાવવા માટે મોટાં કારખાનાંની જરૂર પડે તો એવાં કારખાનાં ભલે હોય, પણ તેના ઉપર આખા સમાજની માલકી હોવી જોઈએ યંત્ર વિષે ગાંધીજીના વિચારોનો આ સાર કહી શકાય. પરંતુ મુદ્દાની વાત તો એ છે કે આપણા દેશની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં દેશને યંત્રમય અને કારખાનાંમય કરી નાખવાનો પ્રશ્ન વ્યવહારના ક્ષેત્રની બહારનો છે. અત્યારે તો આપણે જેટલાં યંત્રો આપણા દેશમાં દાખલ કરીએ એટલા વધારે ચુગાઈએ અને વધારે પરાધીન બનીએ એવી પરિસ્થિતિ છે. વળી રશિયામાં જબરદસ્તીથી યંત્રો દાખલ કરવાની જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેવી પ્રવૃત્તિ આપણી પાસે સત્તા હોય તોપણ ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ અને સર્વોદયના સિદ્ધાન્તોને અનિષ્ટ છે. ગાંધીજી તો એમ જ કહે છે કે ખેતી તેમજ બીજા ઉદ્યોગધંધામાં માણસના હાથપગનો ઉપયોગ જ્યાં સુધી થઈ શકે તેમ હોય ત્યાં સુધી યંત્રો દાખલ ન કરવા. ફરજિયાત અર્ધબેકારી એ આપણા દેશનો વિકટમાં વિકટ કોયડો છે યંત્રોના આક્રમણને લીધે માણસની સાથે તેણે પાળેલાં પશુઓ પણ બેકાર પડવા લાગ્યાં છે. એટલે જ્યાં સુધી અપાર માનવશક્તિ અને પશુશક્તિ આપણા દેશમાં કામવિનાની પડી રહી છે ત્યાં સુધી ભૌતિક શક્તિ દાખલ કરી યંત્રો ચલાવવાનો વિચાર આપણે માટે બેહૂદો છે. આ ઉપરાંત માણસ જાતમહેનત કરે તો તેથી તેનું કલાકૌશલ્ય વધે, બૌદ્ધિક વિકાસ વિશેષ થાય, અને કામમાંથી આનંદ અને સમાધાન વધારે મળે, એ વસ્તુ તો છે જ. એટલે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં યંત્રોનો સ્વીકાર કરી લઈને ગાંધીજીનો ઝોક તો નાનાનાના ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામઉદ્યોગો ઉપર જ રહે છે. વિજ્ઞાન તથા યંત્રવિદ્યામાં આજે જે પ્રગતિ થઈ છે તેનો લાભ આપણા ગૃહ-

ઉદ્યોગો તથા ગ્રામઉદ્યોગોનાં સાધન સુધારવામાં લેવાય તેટલો તો લેવો જ જોઈએ.

જૂના અર્થશાસ્ત્રીઓની માફક સામ્યવાદીઓ પણ માને છે કે જરૂરિયાતો અને સુખસગવડનાં સાધનો વધાર્યે જવાં એ સંસ્કૃતિનું એક લક્ષણ છે. જોકે આ બાબતમાં સામ્યવાદીઓની વિશેષતા એ છે કે એ સાધનો મનુષ્યમાત્રને ઉપલબ્ધ હોય એવી અર્થવ્યવસ્થા તેઓ કરવા ધારે છે. પરંતુ લોકો આગળ સુખ-સગવડો વધાર્યે જ જવાનું ધ્યેય રાખવામાં આવે તો તેનો આરો ક્યાં આવશે અને ક્યારે સંતોષ કે તૃપ્તિ થશે, એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. દુન્યવી સુખસગવડો એ જ કાંઈ માનવપુરુષાર્થનું અંતિમ ધ્યેય નથી.

સર્વોદયનો કાર્યક્રમ યંત્રોની માફક જરૂરિયાતોની પણ મર્યાદા આંકવાનું કહે છે જીવન કષ્ટમય ન હોવું જોઈએ અને તે માટે અમુક હદ સુધી જરૂરિયાતો વધારવી જ જોઈએ. ઉદાહરણાર્થે, અત્યારે આપણા દેશમાં રહેણીનું જે ધોરણ છે તે ધોરણ તો ઠીક ઊંચું કરવું જ જોઈએ. પણ જરૂરિયાતો અમર્યાદ વધાર્યે જ જવી અને તે માટે ઉત્પાદનની પાછળ મચ્યા જ રહેવું, એ ગાંધીજીને ઇષ્ટ નથી. આપણે જીવન અને તેટલું સાદું—સાદુ એટલે કષ્ટમય નહિ—કરી નાખીએ તો અત્યારનાં ઘણાંખરાં અનિષ્ટોમાંથી સહેજે બચી જવાય તેમ છે. ગાંધીજીના સ્વદેશીધર્મનું વિવરણ અહીં કરવાની જરૂર નથી. ગ્રામઉદ્યોગ અને સાદું જીવન એ તેનાં મહત્ત્વના લક્ષણ છે. એ ધર્મના પાલનથી અત્યારે જે આયાત-નિકાસના વેપારની મોટે ભાગે અનાવશ્યક અને નિરર્થક વૃદ્ધિ થઈ છે, તથા જે વેપારે દેશદેશ વચ્ચે લડાઈનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તે વેપાર—એટલે કે ઝઘડાનું મોટું કારણ—દુનિયામાંથી આપોઆપ નાબૂદ થઈ જાય છે.

હવે આપણે ખાનગી માલકીહક્કનો વિચાર કરી લઈશું અત્યારે સામ્યવાદીઓ ઉત્પત્તિના મુખ્ય સાધનો જેવા કે જમીન, ખાણો, જંગલો, કારખાના એ સમાજની માલકીના કરી જ રહ્યા છે પણ તે સિવાયના બીજા ખાનગી માલકીહકો પણ તેઓ નાબૂદ કરવા ઇચ્છે છે કારણ ખાનગી માલકીહકને અંગે જ માણસ બીજા ઉપર સત્તા ચલાવી શકે છે તથા બીજાની મજૂરીનો ગેરલાભ લઈ શકે છે માણસ પાસે ઘણી માલમિલકત હોય તો પોતાને વાપરવા જેટલી રાખી બીજા ઉપરથી તેણે માલકીહક છોડી દેવો જોઈએ માણસ પાસે ઘણા ઘર હોય તો વાપરવા-જોગ ઘર જ તે રાખી શકે બીજાં ઘર ભાડે ન આપી શકે તેનો કબજો પણ તેણે છોડી દેવો જોઈએ વળી જે વાપરવા માટે રાખે તેના ઉપર પણ વાપરવા પૂરતો જ તેનો અધિકાર હોય ત બીજાને જીવતા બક્ષિસ કે મરી ગયા પછી વારસામા ન આપી શકે આ બધુ રાજ્યસત્તા દ્વારા કરવામા આવે

ગાંધીજી ખાનગી માલકીહકને નાબૂદ કરવાનું નથી કહેતા, પણ તેના ઉપર મર્યાદા જરૂર મૂકવા ઇચ્છે છે પોતાની પાસે જે મિલકત હોય તેનો માલિક સમાજ તરફથી ટ્રસ્ટી બને એમ તેઓ કહે છે એટલે માલકીના હક્કની સાથે તેના ઉપર માલકીની જવાબદારી પણ આવે છે તત્ત્વત એ કાર્યક્રમમા ફેર એટલો જ રહે છે કે સામ્યવાદીઓ જે મિલકતને સમાજની માલકીની બનાવી દે, તેનો વહીવટદાર સરકાર તરફથી નીમે, ત્યારે ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં સમાજના હિતને અર્થે મિલકતનો ઉપયોગ કરવા માલિક પોતે જ પોતાને ટ્રસ્ટી અથવા વહીવટદાર નીમે. સામ્યવાદી કાર્યક્રમમા વહીવટદાર પોતાની ફરજ બરાબર બજાવે છે કે નહિ તે સરકાર જુએ, ત્યારે ગાંધીજીના કાર્યક્રમમા માલિક—ટ્રસ્ટી જો બરાબર ફરજ ન બજાવે તો સમાજે તેની સામે સત્યાગ્રહ

કરવો પડે. ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં સત્તા લોકોની પાસે રહે છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેનો તે અમલ કરી શકે છે. સામ્યવાદી કાર્યક્રમમાં લોકોના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતી સરકારના હાથમાં એ સત્તા રહે છે.

એક બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ સામ્યવાદી કાર્યક્રમ કરતાં સારો લાગે છે. ઉત્પત્તિનાં તમામ સાધનો સમાજની માલકીનાં થઈ જાય એટલે તેની વ્યવસ્થા ચૂંટાયેલાં મંડળો કે માણસો દ્વારા થાય, બીજા બધા લોકોને તો પોતાને સોંપવામાં આવેલું કામ અથવા મજૂરી તેમની સૂચના પ્રમાણે કરવાની રહે. સામ્યવાદી સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કોઈ ગામની તમામ ખેતી મલ્કિયારી કરી નાખવામાં આવી હોય તેનો આપણે વિચાર કરીએ. એ ખેતીની વ્યવસ્થા આખું ગામ એકઠું મળીને તો ન કરી શકે એટલે તેમણે તે માટે કોઈ મંડળ નીમવું પડે. જમીન ક્યારે ખેડવી, તેમાં કેટલું ખાતર પૂરવું, તેમાં કયા કયા પાક વાવવા, ક્યારે ક્યારે નીંદવું, ગોડવું વગેરે એ મંડળ નક્કી કરે. જો પાણી પાવાનું હોય તોપણ ક્યારે પાણી પાવુ એ પેલું મંડળ વિચારી લે. એટલે બીજાઓને તો ખાસ કશુ વિચારવાનું જ ન રહે. ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં દરેક કામ કરનાર કુટુંબ પાસે ઉત્પત્તિનાં સાધનો મોટે ભાગે પોતાની માલકીનાં જ હોય છે. એટલે ખેતી કરવાની હોય તો તેની બધી વિગતો અને બીજો ઉદ્યોગ કરવો હોય તો તેની બધી વિગતો—કાચો માલ ક્યાંથી લાવવો, ક્યારે ખરીદવો, તેમાંથી શું શું બનાવવુ, ક્યાં વેચવું એ બધું તેને વિચારવાનું રહે છે, અને એ બધાંમાં નફાનુકસાનની જવાબદારી પણ તેની જ રહે છે. આ રીતે કામ કરવાથી જે જવાબદારી અને ચોકસાઈનું ભાન રહે છે, જે વિચારશક્તિ કેળવાય છે, વિવિધ વિષયોનું જે સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે છે, તે સોંપેલુ કામ

નિશ્ચિત સમો રનાર મજૂરમાં નથી આવતા કામ દ્વારા જે કમાણી મળી રહે અને જીવનનો વિકાસ થાય એ માણસ કેવળ મજૂર બની જાય ત્યારે નથી થઈ શકતુ

આની સામે સામ્યવાદીઓ એ દલીલ જરૂર કરી શકે છે કે ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં દરેક માણસને વધારે લાંબ સમય કરવુ પડશે જ્યારે અમારા કાર્યક્રમમાં યંત્રો અને ભૌતિક શક્તિની મદદ હશે એટલે સમાજની જરૂરિયાત જેટલી વસ્તુઓ થોડા કલાકના કામમાંથી ઉત્પન્ન કરી શકાશે અને બધા લોકોને નવરાશ વધારે મળશે તેનો ઉપયોગ તેઓ જીવનના વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં કરશે પણ નવરાશનો સદુપયોગ કરવો એ ધારવામાં આવે છે એટલી સહેલી વસ્તુ નથી આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા માણસો પોતાને મળતી નવરાશનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તે જો બારીક તપાસવામાં આવે તો નવરાશમાંથી જીવનના વિકાસની શક્યતા કેટલી ઓછી છે તેનો ખ્યાલ આવે

ગાંધીજી માલકીનો નાશ કરવાનુ કહેતા નથી છતાં તેમની આખી અર્થવ્યવસ્થા જ એવી છે કે માલિકોને માટે ચૂસવાનુ ક્ષેત્ર જ નથી રહેતુ ગૃહઉદ્યોગ અને ગ્રામઉદ્યોગ દ્વારા ચાલતા ઉત્પાદનમાં મૂડી અને મજૂરીના ઝઘડાને માટે પણ અવકાશ રહેતો નથી

કારખાનાના જીવનમાં—ભલે એ કારખાના સમાજની માલિકીના હોય—તથા જીવનના પ્રત્યે અંગ ઉપર અંકુશ ચલાવનાર કેન્દ્રીભૂત સત્તાવાળા રાજ્યતંત્રમાં કુટુંબસંસ્થા તૂટી જશે, એવો એક ભય રહે છે સામ્યવાદીઓ કહે છે કે અમે કુટુંબસંસ્થા તોડી નાખવાનુ ઇચ્છતા નથી પણ અમારી અર્થવ્યવસ્થામાં કુટુંબસંસ્થા ટકી શકશે નહિ એમ અમને લાગે છે ખરુ અને તેનું અમને દુઃખ પણ નથી પુરુષ અને સ્ત્રી બંને કારખાનામાં અથવા ખેતરમાં કામ

કરવા જાય, બન્નેને પોતાના સોવિયેટ તરફથી ખાવાનુ મળે અને બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા પણ સોવિયેટ ઉપાડી લે માંદગી માટે, ઘડપણ માટે અથવા નાની ઉમરના બાળકો માટે પણ જરી આલમિનદત સવગવાની હોય નહિ, કારણ તે બધાની જવાબદારી સરકારને માથે હોય—પછી કુટુમ્બસંસ્થાને ટકવાનુ પ્રયોજન બહુ ઓછુ રહે છે અત્યારે રશિયામા લગ્ન તથા છૂટાછેડા કેવળ તે ખાતાની ઑફિસમા જઈ સ્ત્રી તથા પુરુષે પોતાની એ મુજબની મરજી જણાવવાથી થઈ શકે છે લગ્નમા જોડાયા સિવાયના સ્ત્રી પુરુષસંબંધો બીજા દેશોમા ગેરઆબરૂ અથવા નાક પ ગણાય છે એવુ પણ ત્યા નથી છતા તેથી ત્યા દુરાચાર ચાલે છે એમ માનવાનુ કશુ જ કારણ નથી દુનિયાના દરેક મોટા શહેરમા મોટા મોટા વેશ્યાવાડા તે તે શહેરને કલંકિત કરે છે, ત્યારે આજે મૉસ્કોમાથી એ વસ્તુ તદ્દન નાબૂદ થઈ ગઈ છે, અને એ ધંધો કરતી સ્ત્રીઓને ખાસ તાલીમ આપી કામે લગાડવામા આવે છે

ગાધીજીના કાર્યક્રમમા કુટુમ્બસંસ્થાના મહત્ત્વ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામા આવે છે કુટુમ્બસંસ્થાનો સૌથી મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ બાળકોની કેળવણી એ છે પોતે જન્મ આપેલ બાળકોને સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્ને સાથે મળીને સારી રીતે ઉછેરે તેમા જ કુટુમ્બની સાર્થકતા છે બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રેમના વાતાવરણની બહુ જ આવશ્યકતા છે તદ્દન નાના બાળકોને કેળવવા માટે નર્સરી કાઢવામા આવે તથા તેથી થોડાક મોટી ઉમરના બાળકો માટે બાલમંદિરો કાઢવામા આવે, પરતુ તે કદી કુટુમ્બની ગરજ ન સારી શકે ગમે તેટલુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ધરાવનારા શિક્ષકો માતાનુ સ્થાન લઈ શકે નહિ કુટુમ્બમા બાળકોને માતાપિતાના પ્રેમની જે શીળી છાયા મળે અને માતપિતાની કાળજી નીચે તેઓ જેટલી સારી રીતે ઉછરી શકે તેવી શીળી છાયા અને કાળજી 'નર્સરી'

તથા બાળછાત્રાલયમાં લાવવાં લગભગ અશક્ય છે. આજનાં આપણાં કુટુંબોમાં આવું વાતાવરણ નથી જોવામાં આવતું તો આપણે તે સુધારીએ, પણ આટલાં વર્ષના સામાજિક પુરુષાર્થ પછી કુટુંબસંસ્થાનો જે વિકાસ થયો છે તેને તૂટી જવા દેવી અથવા તે તૂટી જાય એવી રચના ઊભી કરવી તેથી દુનિયાને નુકસાન જ છે. જે સામાજિક સદ્‌ગુણોનો વિકાસ કુટુંબમાં થઈ શકય છે તે 'નર્સરી'માં અને બાળછાત્રાલયમાં નહિ થઈ શકે.

બન્ને કાર્યક્રમોની સરખામણીનો સાર કાઢીએ તો જણાય છે કે સામ્યવાદી કાર્યક્રમ કાંઈક વિશેષ નિશ્ચિત સ્વરૂપનો છે, કારણ તેની યોજના બધી લશ્કરી ઢબે ગોઠવી દીધેલી છે. તેઓ લશ્કર તથા પોલીસ મારફત તેમજ સરકારી અંકુશવાળાં પ્રેસ, રેડિયો, સિનેમા વગેરે પ્રચારનાં સાધનો દ્વારા નવીન સમાજરચના ઊભી કરવા માગે છે. બાહ્ય દબાણ ઉપર તેમાં વિશેષ આધાર રહે છે. અને તેથી તેમાં બાહ્ય પરિવર્તન જલદી થાય છે. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ આંતરિક પરિવર્તન કરવાની છે. તેમના કાર્યક્રમમાં બાહ્ય દબાણને માટે અવકાશ નથી. લોકોને નવી ઢબે વિચાર કરતા કરી મૂકવા એ તેમના કાર્યક્રમનું મુખ્ય અંગ છે. તેમની અપીલ કેવળ મજૂરવર્ગને, ખેડૂતવર્ગને અથવા દલિતવર્ગને જ નથી પણ ધનિકો અને માલિકોને પણ છે. ધનિકો અને માલિકોનું તેઓ નિકંદન નથી ઇચ્છતા, પણ તેમનું હૃદયપરિવર્તન કરી તેમને અન્યાય અને જુલમ કરતા રોકે છે. વળી તેમના કાર્યક્રમ પ્રમાણે આખી અર્થરચના જ આપોઆપ એવી ગોઠવાય છે કે તેમાં અન્યાય અને જુલમ માટે અવકાશ રહેતો નથી. તેમાં સત્તાની અને ધનની પ્રતિષ્ઠાને બદલે સેવા અને જાતમહેનતની પ્રતિષ્ઠાની સ્થાપના થાય છે. આ બધા ફેરફારો આંતરિક હોઈ જેટલું મૂલ્ય-પરિવર્તન ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં થાય છે તેટલું મૂલ્યપરિવર્તન

સામ્યવાદી કાર્યક્રમમાં નથી થતુ. સામ્યવાદી કાર્યક્રમમાં લશ્કરી બળ, મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન, યંત્રોની ઘેલછા, જરૂરિયાતોની અમર્યાદ વૃદ્ધિ, એ બધી વસ્તુઓ જૂની અર્થરચના પૈકીની જ રહે છે, જ્યારે અહિંસા તથા સ્વદેશીધર્મ દ્વારા ગાંધીજી એક તદ્દન જ નવું દર્શન નિર્માણ કરે છે. તેમાં બાહ્ય દબાણ ન હોવાથી તેમની કલ્પના પ્રમાણેની રચના વધારે ચિરસ્થાયી તથા સુખશાન્તિમય થવાનો સંભવ છે. તેમાં કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ કે ઈર્ષા ન હોઈ એક પક્ષના કે વર્ગના કલ્યાણનો તે કાર્યક્રમ નથી, પણ સૌના કલ્યાણનો તે કાર્યક્રમ છે. તેથી જ ગાંધીજીએ તેને સર્વોદય નામ આપ્યુ છે તે સાર્થક છે.

ગાંધીજીનું અર્થકારણ

ગાંધીજીની પદ્ધતિ આખા જીવનનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરવાની છે રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થકારણ, ધર્મકારણ એમ વિવિધ શાસ્ત્રોનો વિચાર તેઓ એકબીજાથી અલગ-અલગ શાસ્ત્રો તરીકે ન કરતા, આખા જીવનની દૃષ્ટિએ કરે છે ધર્મ અને નીતિને તેઓ સમાજનો પાયો ગણે છે અને કોઈ પણ પ્રશ્ન કે કોઈ પણ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તનો વિચાર કરવામા ધર્મ અથવા નીતિનો એટલે કે સમસ્ત માનવજાતિના આત્યંતિક કલ્યાણનો વિચાર સદા નજર આગળ હોવો જોઈએ, એવો તેમનો આગ્રહ છે અત્યારનું પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્ર ધર્મ અને નીતિથી અલગ પાડી નાખવામા આવેલુ હોઈ અનર્થશાસ્ત્ર થઈ પડ્યુ છે

તેનો ઉદ્ભવ યન્ત્રોની શોધ, મોટા કારખાનાની ઉત્પત્તિ અને જબરદસ્ત મૂડીદારવર્ગના ઉદયની સાથે થયેલો છે તેથી તેના વિચારમા કારખાનાને, મૂડીને, આતરરાષ્ટ્રીય વેપારને અને નાણા-વ્યવહારને બહુ વધારે મહત્ત્વ અપાયુ છે પરતુ તેમ કરવા જતા તેની દૃષ્ટિ માનવજાતિના સુખ અને કલ્યાણ ઉપરથી ખસી

જ્યાં સંપત્તિ અથવા તો ધનના ઉત્પાદન ઉપર ચોંટી ગઈ છે. ઉત્પાદનનો વિચાર પણ લોકોની સાચી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી તેમની ગરજ સારવાના હેતુથી નહિ, પણ ઉત્પાદકને વધારે નફો કેવી રીતે થાય એ હેતુથી કરવામાં આવે છે. જાતજાતની વસ્તુઓ મોટા જથ્થામાં તૈયાર કરવામાં આવે, તે તૈયાર કરવા માટે કુદરતનો ધનભંડાર વધારેમાં વધારે લૂંટી લેવાય,—દાખલા તરીકે, પૃથ્વીના પેટમાંથી વધારેમાં વધારે કોલસા કાઢી લેવાય, તેના આંતરડામાંથી વધારેમાં વધારે તેલ ખેંચી કઢાય, જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે રસકસ ઝટઝટ ખેંચી લઈ ખૂબ માગ પાક ઉતારી શકાય, એ બધું પ્રગતિની નિશાની ગણાય છે. લોકો પોતાની જરૂરિયાતો વધારતા જ જાય, એ સુધારાનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાય છે; કારણ તેમ કરે તો જ એ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે તેઓ વધારે પ્રયત્નવાન થાય. ધનસંપત્તિનું ઉત્પાદન વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં

છે, તેઓ તો જે જે તે કરતા પણ વધારે વસ્તુઓ લઈને બેસી ગયા છે, તેમને ત્યા એ વસ્તુઓ રખડે છે અને બગડે છે, જ્યારે તેને અભાવે કરોડો લોકો ભૂખે મરે છે અને ટાઢે ઠરે છે અમેરિ । અને ઇગ્લડ બહુ ધનવાન દેશો કહેવાય છે પણ ત્યાયે કેટના લોકો ભૂખે મરે છે? ભલે થોડાક શ્રીમત માણસો ત્યા એશઆરામ કરતા હોય, પણ કરોડો લોકોને તો શરીર ઘસાઈ ઘમાઈને તૂટી જાય એટલુ સખત વૈતરુ કરવુ જ પડે છે વળી કોઈ પણ સુધરેલો અને આગળ વધેલો ગણાતા એવો દેશ લો, કે પછાત ગણાતો દેશ લો દરેક દેશમા એક યા બીજા રૂપમા કરોડો લોકોની ફરજિયાત બેકારી અને ભૂખમરા એ તો આ જમાનાનો રોક સર્વસામાન્ય અને ભયકર રોગ થઈ પડ્યો છે આ બધુ માણસને ભૂલી જઈ અર્થને સાધ્ય માની લેવાથી બની રહ્યુ છે અર્થ તો કેવળ ઘણા સાધનો પૈકીનુ એક સાધન છે માણસની સાચી સુખસગવડ અને છેવટે તેનું હિત અથવા કલ્યાણ એ જ સાધ્ય છે ગાધીજી અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર માનવકલ્યાણની દૃષ્ટિએ કરતા હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના તેમના સિદ્ધાતો પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રથી જુદા પડે છે

માણસે પોતાની જરૂરિયાતો વધારતા જવુ એને પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રીઓ સુધારાની અને પ્રગતિની નિશાની કહે છે, ત્યારે ગાધીજી કહે છે કે વસ્તુત પોતાની કેટલી હાજત છે એ માણસ હમેશા જાણતો નથી ને વગરસમજ્યે આપણે બધા આપણી હોવી જોઈએ તે કરતા વધારે હાજત ઊભી કરીએ છીએ પરતુ વિચાર કરતા આપણે જોઈશુ કે આપણી ઘણી હાજતો આપણે ઓછી કરી શકીએ છીએ 'માણસ પોતાની જરૂરિયાત કરતા વધારે વાપરે છે, તેથી જ આ જગતમા ઘણી અશાન્તિ પેદા થાય છે" વળી ઘણા માણસો પોતે વાપરી શકે તે કરતા ઘણી વધારે

વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરીને બેસે છે. તે બાબતમાં ગાંધીજી કહે છેઃ "સૌ પોતાને જોઈતો જ સંગ્રહ કરે તો કોઈને તંગી ન આવે અને સૌને સંતોષ રહે." "ખરા સુધારાનું, ખરી સભ્યતાનું લક્ષણ પરિગ્રહનો વધારો નથી, પણ તેનો વિચાર અને ઇચ્છાપૂર્વક ઘટાડો છે. જેમજેમ પરિગ્રહ ઓછો કરીએ તેમતેમ ખરું સુખ અને ખરો સંતોષ વધે છે. અભ્યાસથી માણસ પોતાની હાજતો ઘટાડી શકે છે; તે જેમ ઘટાડતો જાય તેમ તે સુખી, શાન્ત અને બધી રીતે આરોગ્યવાન થાય છે."

કોઈ તો કહેશે કે ગાંધીજી તો આ બધી બાવા બનાવવાની વાતો કરે છે. પણ એમ નથી. દુનિયામાં આટઆટલી કંગાલિયત પડી હોય, કરોડો લોકો ભૂખે મરતાં હોય અને ટાઢે ઠરતાં હોય, ત્યાં તમે મુઠ્ઠીભર લોકો પોતાની જરૂરિયાત વધાર્યો જ કરતા જાઓ તેનો શો અર્થ? અમર્યાદપણે આપણી જરૂરિયાતો વધાર્યે જ જઈએ, તો સૌની એટલી જરૂરિયાતો પૂરી નથી પડી શકવાની એ વિષે શક નથી જે મુઠ્ઠીભર લોકોની દૃષ્ટિએ નહિ પણ જનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે, તે જરૂરિયાતો ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂરિયાત તરત જ કબૂલ કરશે. છતાં સૌની અમુક પ્રાથમિક જરૂરિયાતો તો પૂરી પડવી જ જોઈએ એ વિષે ગાંધીજી એવું માને છે, કે આ દુનિયામાં કોઈ પણ સમાજમાં દરેક દરેક માણસને પોતાના શરીરનિર્વાહને માટે આવશ્યક એટલો પૌષ્ટિક, સાત્ત્વિક અને સ્વચ્છ ખોરાક મળે, શરીરના ઢાંકણ તથા રક્ષણ માટે આવશ્યક એટલાં સ્વચ્છ અને સાદાં કપડાં મળે તથા ટાઢ, તડકા અને વરસાદથી બચવાને માટે સારી હવાઅજવાળાવાળું સુઘડ ઘર મળે એ તેનો અધિકાર છે, અને તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો સમાજનો ધર્મ છે. સુખોપભોગ અને અર્થ માટેની માનવજાતિની પ્રવૃત્તિને માટે આ મર્યાદા તેઓ આંકે છે, અને

સઘળી અર્થવ્યવસ્થા એ દૃષ્ટિએ થવી જોઈએ એમ તેઓ સૂચવે છે.

ઉપરના વિચારમાંથી સીધી રીતે બીજો એક મહાનિયમ ઉદ્ભવે છે કે જીવનને આવશ્યક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે દરેક માણસે જાતે મહેનત કરવી જોઈએ. મનુષ્યમાત્રને માટુ જાતમહેનત અનિવાર્ય છે એમ ગાંધીજી માને છે. અંગ્રેજી શબ્દ 'બ્રેડ-લેબર' જેનો શબ્દશઃ તરજૂમો રોટી (ને સારુ)-મજૂરી થાય, તેનો અનુવાદ ગાંધીજીએ જાતમહેનત શબ્દથી કર્યો છે તેઓ પ્રશ્ન પૂછે છેઃ "મજૂરી ન કરે તેને ખાવાનો શો અધિકાર હોય ?" અને અધિકાર ન જ હોય એવો ઉત્તર આપતાં સમજાવે છે "કરોડપતિ પણ જો પોતાને ખાટલે આળોટ્યાં કરે અને તેના મોંમા કોઈ ખાવાનું મૂકે ત્યારે જ તે ખાય તો તે લાંબો વખત ખાઈ નહિ શકે, તેમા તેને રસ પણ નહિ રહે. તેથી તે વ્યાયામાદિ કરીને ભૂખ નિપજાવે છે અને ખાય છે તો પોતાના જ હાથમો હલાવીને જો આમ કોઈક રીતે પણ અંગકસરત ગમરક બધાંને જ કરવી પડે છે, તો રોટી પેદા કરવાની જ કસરત સહુ કાં ન કરે? ખેડૂતને હવા લેવાનું કે કસરત કરવાનું કોઈ કહેતુ નથી. અને દુનિયાના નેવું ટકા કરતા પણ વધારે માણસોનો નિર્વાહ તો ખેતીથી જ ચાલે છે. આનું અનુકરણ બાકીના દશ ટકા કરે તો જગતમા કેટલુ સુખ, કેટલી શાન્તિ ને કેટલું આરોગ્ય ફેલાય? અને ખેતીની સાથે બુદ્ધિ ભળે એટલે ખેતીને અંગે રહેલી ઘણી હાડમારીઓ મહેજે દૂર થાય. વળી જાતમહેનતના આ નિરપવાદ કાયદાને જો સહુ માન આપે તો ઊંચનીચનો ભેદ ટળી જાય અત્યારે તો જ્યાં ઊંચનીચપણાની ગંધ પણ નહોતી ત્યા, એટલે વર્ણવ્યવસ્થામા યે, તે પેસી ગઈ છે, માલિક-મજૂરનો ભેદ સર્વવ્યાપક થઈ પડ્યો છે, ને ગરીબ ધનિકની અદેખાઈ કરે છે. જો સહુ રોટીપૂરતી મજૂરી કરે તો ઊંચનીચનો ભેદ નીકળી

જાય, ને પછી પણ ધનિક વર્ગ રહે તો તે પોતાને માલિક નહિ માને, પણ પોતાને તે ધનના કેવળ રખેવાળ કે ટ્રસ્ટી માનશે, ને તેનો મુખ્યપણે ઉપયોગ કેવળ લોકસેવાઅર્થે કરશે." જનમહેનતની આ અનિવાર્ય ફરજને ગાંધીજીએ વ્રતનું મહત્ત્વ આપી દુનિયાનાં અનેક દુઃખોનો સાદો પણ રામબાણ ઉપાય બતાવ્યો છે.

ગાંધીજીના અર્થકારણનો મુખ્ય પાયો સ્વદેશી છે. "આપણી પાસે રહેલાની સેવામાં ઓતપ્રોત થઈ રહેવું,"--એને ગાંધીજી 'સ્વદેશી-ધર્મ' એવું નામ આપે છે. ગાંધીજીના સ્વદેશીનો પૂર્ણ અર્થ ન સમજવાથી કેટલાક મોટા મોટા માણસો પણ સ્વદેશીની તેમની ભાવનાને ઘણીવાર સંકુચિત કહી વખોડે છે. પણ ગાંધીજી તો વિશ્વબંધુત્વના પાયાનું મંડાણ જ સ્વદેશી ઉપર કરે છે. તેઓ કહે છે: "પાસેનાની સેવા કરતાં દૂરના રહી જાય છે અથવા તેમને હાનિ થાય છે, એવો આભાસ આવવાનો સંભવ છે; પણ તે આભાસમાત્ર છે. સ્વદેશીની શુદ્ધ સેવા કરતાં પરદેશીની પણ શુદ્ધ સેવા થાય જ છે" "સમગ્ર વિશ્વ સાથે બંધુત્વની લાગણી માટે પ્રયત્ન રાખતાં છતાં જે પાડોશીઓ વચ્ચે આપણું જીવન રાતદિવસ જાય છે, જેમની અને આપણી વચ્ચે અનેક બાબતોમાં સંબંધો ઉપજ્યા છે અને ઊપજતા રહે છે, તેમની સાથે જ આપણો પહેલો વહેવાર ઘટે છે. એવા ધર્મયુક્ત વ્યવહારની અવગણના કરી વિશ્વ-બંધુત્વ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, અને કેવળ ડોળ જ થાય." * સંકુચિત અથવા ખોટા સ્વદેશી અને સાચા અથવા વિશાળ સ્વદેશી વચ્ચેનો ભેદ ગાંધીજી વળી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે "સ્વદેશી ન સમજવાથી ગોટા વળે છે. કુટુંબની ઉપર મોહ રાખી હું તેને પપાળું, તેને ખાતર ધન ચોરું, બીજાં કાવત્રાં રચું એ સ્વદેશી નથી. મારે તો

* જુઓ શ્રી. કિશોરલાલભાઈ કૃત "ગાંધીવિચારદોહન" પા. ૧૦

તેના પ્રત્યેનો ધર્મ પાળવાનો રહ્યો છે. તે ધર્મ શોધતાં અને પાળતાં અને સર્વવ્યાપી ધર્મ મળી રહે. સ્વધર્મના પાલનથી પરધર્મીને કે પરધર્મને હાનિ પહોચે જ નહિ, પહોચવી જોઈએ નહિ. પહોંચે તો માનેલો ધર્મ સ્વધર્મ નથી, પણ તે સ્વાભિમાન છે. તેથી તે ત્યાજ્ય છે."

આપણા દેશના ખેડૂતોની કંગાલિયત તથા ફરજિયાત બેકારીનું જે દર્શન ગાંધીજીને થયેલુ છે, તેવું આપણા મોટામા મોટા અર્થશાસ્ત્રી કે આંકડાશાસ્ત્રીને નહિ થયું હોય. ઉપર જણાવેલી પોતાની વિચારસરણીએ આપણી દશાનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમને જણાયું છે કે સ્વદેશીધર્મનું વિસ્મરણ એ તેનું મોટામાં મોટું કારણ છે. આ સ્વદેશીધર્મ તે કયો એ સંબંધે તેઓ કહે છે. "બધા સમજી શકે એવો, બધાને જે પાળવાની આ યુગમાં, આ દેશમાં બહુ આવશ્યકતા છે એવો કયો સ્વદેશીધર્મ હોઈ શકે? જેના સહજ પાલનથી પણ હિંદુસ્તાનના કરોડોની રક્ષા થઈ શકે એવો કયો સ્વદેશી ધર્મ હોય ? જવાબમાં રેંટિયો તથા ખાદી મળ્યાં."

હમણાં હમણાં તો ગાંધીજીએ રેંટિયાનો અર્થ વિશેષ વ્યાપક કર્યો છે, અને તેમાં આપણા દેશના તમામ નાના નાના ઉદ્યોગોનો તેઓ સમાવેશ કરે છે. દેશી તેમજ વિદેશી મોટાં કારખાનાને લીધે આપણા દેશના ઘણાયે નાના નાના ઉદ્યોગો મરવા પડ્યા છે અને કેટલાક તો મરી પણ ગયા છે. આપણા ગ્રામઉદ્યોગોનો નાશ એ ખેડૂતોની બેકારી તથા ખેતીના ધંધા ઉપર પડેલા વધારે-પડતા દબાણનું મોટામાં મોટું કારણ છે.

આજે સર્વત્ર મોટા પાયા ઉપર અને કારખાનાદ્વારા ઉત્પાદન-પદ્ધતિ ચાલી રહી છે અને તેનું વલણ વધતા તરફ છે. તેને લીધે ઉત્પત્તિનાં સાધનો એક નાના વર્ગના કબજામાં આવી પડ્યાં છે.

પોતાની પડોશમાં જે વસ્તુઓ બનવી અશક્ય જ હોય, અથવા મહાકષ્ટે બની શકે તેવી હોય તેની જ આયાત થાય, અને પોતાના પ્રદેશમા બનતી વસ્તુઓથી આખા પડોશની જરૂરિયાતો પૂરી પડ્યા પછી જે ફાજલ રહે તેનો જ નિકાસ થાય.

પરંતુ આ સ્વદેશી એ સાંકડો ધર્મ નથી, અથવા તો તેમાં પરદેશીનો દ્વેષ નથી, એ બાબત ગાંધીજી જે સ્પષ્ટતા કરે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે: "આ ધર્મના પાલનથી પરદેશી મિલવાળાઓને નુકસાન થાય છે એમ કોઈ ન માને. ચોરને ચોરેલી મિલકત પાછી આપવી પડે, અથવા તેને ચોરી કરતા અટકાવવામાં આવે, તો તેમાં તેને નુકસાન નથી, લાભ છે. પાડોશી શરાબ પીતાં કે અફીણ ખાતાં બંધ થાય તેથી કલાલને કે અફીણના દુકાનદારને નુકસાન નથી, લાભ છે. અયોગ્ય રીતે જેઓ અર્થ સાધતા હોય તેમના એ અર્થનો નાશ થાય તેમાં તેમને અને જગતને લાભ જ છે."

"પણ સ્વદેશીધર્મ જાણનાર પોતાના કૂવામા ડૂબી નહિ જાય. જે વસ્તુ સ્વદેશમાં ન બને અથવા મહાકષ્ટથી જ બની શકે તે પરદેશના દ્વેષને લીધે પોતાના દેશમાં બનાવવા બેસી જવુ તેમાં સ્વદેશીધર્મ નથી. સ્વદેશીધર્મ પાળનાર પરદેશીનો કદી દ્વેષ કરશે જ નહિ. સંપૂર્ણ સ્વદેશીમા કોઈનો દ્વેષ નથી. એ સાંકડો ધર્મ નથી; એ પ્રેમમાંથી, અહિંસામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સુંદર ધર્મ છે."

પરંતુ આ સ્વદેશીધર્મનું વિસ્મરણ આ યુગમાં આપણા દેશે જ કર્યું છે એમ નથી. બીજા દેશોએ તેનો વધારે અને મોટા પ્રમાણમાં ભંગ કર્યો છે. આજે એકેએક સુધરેલો ગણાતો દેશ બીજા દેશોના ઉદ્યોગોનો નાશ કરવા તથા પોતાના દેશનો માલ બીજા દેશોમાં ઘુસાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે માટે દેશ-પરદેશનાં બજારો કબજે કરવા દેશદેશ વચ્ચે જીવલેણ હરીફાઈ

ચાલી રહી છે. વળી તે માટે જકાતો નાખી પરદેશી માલને પોતાના દેશમાં આવતો અટકાવવાની તથા પોતાના માલથી ભરી કાઢવાની પ્રથાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે, એટલુ જ નથી. બજારો કબજે કરવા લશ્કરી બળનો તથા રાજ્કીય સત્તા અને કુટિલ નીતિનો પ્રયોગ પણ છૂટથી કરવામાં આવે છે. દરેક દેશને પોતપોતાના વેપારઉદ્યોગના રક્ષણ માટે શસ્ત્રસજ્જ રહેવું પડે છે, અને જનતા એ લશ્કરી ખર્ચના બોજા નીચે કચડાઈ મરે છે. આ પ્રકારથી આખી દુનિયા ત્રાહિત્રાહિ પુકારી રહી છે. સઘળા દેશો શુદ્ધ સ્વદેશીધર્મનુ પાલન કરતા થઈ જાય એ જ આજના ભયકર કલહમાંથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે તેથી જ ગાધીજી સ્વદેશીને આ યુગના મહારોગનુ મહાઔષધ કહે છે.

ગાધીજી જ્યારે કહે છે કે ઉત્તમમા ઉત્તમ ઉદ્યોગ ખેતીનો છે અને અનાજ ઉપરાતની બીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખેડૂત પોતાના ખેતીના ધધાને મદદગાર એવા ગૃહઉદ્યોગો કરીને મોટે ભાગે બનાવી લે તથા ખેડૂતના જીવન અને ઉદ્યોગ સાથે સકળાયેલા એવા વણકરના, સુથારના, લુહારના, મોચીના, કુભારના, તેલીના એવા ઉદ્યોગો પણ ઘરગથ્થુ પદ્ધતિએ ચાલે, જેથી ગામ અથવા પ્રદેશ મોટે ભાગે સ્વયસંપૂર્ણ બની રહે, ત્યારે એવો સવાલ પૂછવામા આવે છે કે યત્રોની આટલી બધી શોધખોળો થઈ છે અને જેને લીધે સ્થળ અને કાળનાં બધનો ભુસાઈ જઈ આખી દુનિયા એક જ બજાર બની ગઈ છે તે બધી સગવડો શુ જતી કરવી? યત્રોના સાર્વત્રિક પ્રયોગથી કાંઈ પણ ફાયદો થયો હોય તો તે એક નાના વર્ગને જ થયો છે. બહુજનસમુદાય તો તેથી ઊલટો ભયકર કગાલિયત અને દુઃખમાં જ આવી પડ્યો છે એ હકીકત આની સામે જવાબરૂપે છે જ. પરતુ એ હમણાં બાજુએ રાખી જણાવીશું કે ગાધીજીએ યત્રોનો યત્ર તરીકે કદી

વિરોધ કર્યો જ નથી યંત્રો વિષે એક વાતચીતમા ગાધીજીએ કહ્યું હતુ "મારો વાધો યંત્રો સામે નહિ પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે જેને શ્રમનો બચાવ કરનારા યંત્રો કહેવામા આવે છે તેની આજે ઘેલછા લાગી છે એક તરફથી શ્રમનો બચાવ થયે જ જાય છે, અને બીજી તરફથી લાખો માણસો યંત્રને લીધે બેકાર બની ભૂખે મરતા થઈ રસ્તા ઉપર ભટકે છે સમય અને શ્રમનો બચાવ હું જરૂર ઇચ્છુ પણ તે અમુક વર્ગને માટે નહિ, આખી માનવજાતિને માટે થવો જોઈએ સપત્તિનો સચય થોડા ગણ્યાગાઠ્યાના હાથમા થાય એમ નહિ, પણ સહુની પાસે થાય એ હુ ઇચ્છુ આજે થોડા માણસોને કરોડોની પીઠ ઉપર ચડી બેસવામા યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યા છે અત્યારની આ વ્યવસ્થા સામે મારી તમામ શક્તિ ખર્ચીને હુ યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છુ "

પોતાનો વિરોધ યંત્રો સામે નહિ પણ યંત્રોના દુરુપયોગ સામે છે, એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરતા તેમણે જણાવ્યુ છે 'પરતુ હું એટલુ ઉમેરવા ઇચ્છુ છુ કે વૈજ્ઞાનિક અને યાત્રિક સશોધનો એ પ્રથમ લોભના સાધન મટી જવા જોઈએ પછી મજૂરો પાસે ગજા ઉપરાત કામ કરાવવામા નહિ આવે અને યંત્રો નડતરરૂપ થવાને બદલે મદદરૂપ થઈ પડશે મારો ઉદ્દેશ તમામ યંત્રોનો વિનાશ કરવાનો નથી, પણ તેની મર્યાદા બાધવાનો છે "

અતિશય ખર્ચાળ અને મોટા પાયા ઉપર જ ચાલી શકે એવા યંત્રો ઉપર જ ગાધીજી મર્યાદા મૂકવા માગે છે આ બાબત સ્પષ્ટ કરતા તેઓ કહે છે ' માણસનો વિચાર પ્રધાનપણે કરવાનો છે વપરાશને અભાવે માણસના અવયવોને નકામા અને જડ કરી નાખવા તરફ યંત્રોની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ " સિંગરના સીવવાના સચા તથા સાઇકલ જેવા માનવશ્રમથી જ ચાલતા યંત્રોને તેઓ વધાવી લે છે

પરતુ આવા સચા બનાવવા માટે મોટાં કારખાનાં જોઈએ તથા તેમાં ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે. એ દલીલના જવાબમાં તેઓ કહે છે: "હા; પરતુ હું એટલો સમાજવાદી તો છું જ કે આવાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલિકીનાં હોય અથવા રાજ્ય તરફથી ચાલતાં હોય એમ હું કહું. આવાં કારખાનાં અત્યન સુંદર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં ચાલતાં હોય. નફાને માટે નહિ પણ લોકહિતને માટે તેની હસ્તી હોય. મારે તો એ જોઈએ છે કે મજૂરોની સ્થિતિમાં સુધારો થાય. ધનનો જે ગાંડો ઘેલ લાગ્યો છે તે અટકે. મજૂરોને કેવળ સારી રોજી મળે એટલું જ નહિ પણ જેમાં સખ્ત વૈતરું ન હોય એવું કામ તેમને હમેશ મળી રહે. આવી સ્થિતિમાં યંત્ર રાજ્યને અથવા તેના માલિકને જેટલો લાભ કરશે તેટલો જ લાભ તે ચલાવનાર મજૂરને પણ કરશે. યંત્રની દરેક શોધમાં મનુષ્યનો વિચાર પ્રધાન હોવો જોઈએ, માણસના ગજાઉપરવટના વૈતરાના બચાવનો વિચાર હોવો જોઈએ. યંત્રની શોધ અને તેના ઉપયોગની પાછળ ઉદ્દેશ ધનના લોભનો નહિ પણ જનદયાનો હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, હરડાયેલી ત્રાકને સીધી કરવાના યંત્રને હું વધાવી લઉં, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે લુહારોનો ત્રાક બનાવવાનો ધંધો તૂટી પડે. ત્રાક તો લુહારો જ બનાવે, પણ ત્રાક હરડાય ત્યારે તેને સીધી કરી લેવાનું યંત્ર દરેક કાંતનાર પાસે હોય. લોભને સ્થાને પ્રેમની સ્થાપના થાય એટલે બધું કુશળ જ છે."

યંત્રોના ઉપયોગ વિષે ગાંધીજીના વિચારોનો સાર શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ 'ગાંધીવિચારદોહન'માં સુંદર રીતે આપ્યો છે તે જ અહીં ઉતારીશું:

૧. ભારતીય અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યાંત્રિક સાધનો અને તેનાં

કરવાના સુધારાઓના બે વિભાગ પાડી શકાય (૧) જે યંત્રો કે તેના સુધારા શ્રમ કરનાર માણસના કે પશુના સ્નાયુને કાંઈક ઓછો શ્રમ પડે અને તેમનો થોડોક સમય બચાવે એ દૃષ્ટિને મુખ્યત્વે રાખીને યોજાયા હોય તે, જેમકે, ગરેડી, ઘંટી રેંટિયો, સા જિન, સીવવાનો સંચો, ફટકા શાળ, ગાડી વગેરે, તથા તેમાં ઘર્ષણાદિકના દોષો ઓછા કરવા માટે થતા સુધારા, જેવા કે, છરાની ગોળીઓ (Ball-bearing) ધરીઓ, પાકા રસ્તા, રેલના પાટા વગેરે, અને (૨) જે યંત્રો શ્રમ કરનાર મનુષ્ય કે પશુની અવેજી લેવા માટે એટલે કે મજૂર કે પશુની સંખ્યા ઘટાડવા માટે, અથવા મજૂરના બુદ્ધિચાતુરી કે શરીરબળનો ઉપયોગ કરવાને બદલે તેનો કેવળ જીવતા યંત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે, જેમકે, આટો દળવાની મિલ, ડાંગર ખાંડવાના, તેલ પીલવાના, સાકર બનાવવાના કારખાના, સૂતર તથા કાપડની મિલ, મોટર, આગગાડી ઇત્યાદિ માલનાં વાહનો, ટ્રેક્ટર, વરાળ કે વીજળીથી ચાલતા પાણીના પંપ, સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગને પરિણામે થયેલા યંત્રો વગેરે

૨ પહેલા પ્રકારના યાંત્રિક સાધનો અને તેમાં થતા સુધારા સામાન્યપણે ઇષ્ટ છે એને લીધે પણ મજૂર કે પશુની સંખ્યા ઘટે એવું બને, પણ તે ઓછામાં ઓછું હશે

૩ બીજા પ્રકારના યાંત્રિક સાધનો તથા સુધારાનો ઉપયોગ કરવામાં વિવેક અને કાળજી રાખવા જોઈએ એટલે કે એવા સાધનો અને સુધારાનો કોણે કેટલે અંશે ઉપયોગ કરવો તે પર, જેમ શસ્ત્રો, દારૂગોળા વગેરે બનાવવા તથા વાપરવા પર હોય છે તેમ, પ્રજાકીય સરકારનો અંકુશ હોવો જોઈએ

૪ બીજા પ્રકારના યંત્રોનો વપરાશ કેવી પરિસ્થિતિમાં દોષરૂપ ન લેખાય તેના કેટલાક ઉદાહરણો નીચે આપ્યા છે

(क) જ્યાં કામ ઘણું અને કરનારા થોડા હોય, અને વધારે કરનારા

મેળવી કે રાખી શકાય એમ ન હોય—જેમકે, આગબોટ ઉપર;

(ख) જ્યાં આકસ્મિક અડચણને લીધે અથવા બીજાં કારણસર કામનો પ્રકાર જ એવો હોય કે તે ઝપાટાબંધ ઉકેલવાની જરૂર હોય અને યાંત્રિક સાધનોને બદલે વધારે માણસો ભેગા કરવાથી અવ્યવસ્થા, ઢીલ અને જોખમો વધવાનો સંભવ હોય; જેમકે, આગ હોલવવા, દુકાળ કે એવા કુદરતી કોપમાંથી લોકોને બચાવવા અથવા અનાજ વગેરેની મદદ મોકલવા;

(ग) જે યંત્રો અને તેના સુધારા મહયોગી ધંધો આપી શકે એવા હોય, અથવા મહયોગી ધંધાને વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકનાર હોય, છતાં એનું મહયોગીપણું નાશ કરનારા ન હોય; જેમકે, વધારે કામ આપનારો રેંટિયો, દોરી વણવાનું ચક્ર ઈત્યાદિ;

(घ) પહેલા પ્રકારના યંત્રો બનાવવાના યંત્રો, ઓજારો વગેરે બનાવવા, અને તેમાં ખાસ કરીને, જ્યાં એકજ માપ અને પદ્ધતિનાં યંત્રો કે ભાગો બનાવવાનું મહત્ત્વ હોય ત્યાં,

(च) જ્યાં અત્યંત ચોક્કસ કામ આપે એવા નાજુક સાધનોની જરૂર હોય ત્યાં, જેમકે, ઘડિયાળ, ટાઈપરાઈટર, પ્રયોગશાળાનાં સાધનો વગેરેની બનાવટમાં,

(छ) જે ઉદ્યોગોમાં ક્યારેય પ્રજાનો મોટો ભાગ રોકાઈ શકે એમ ન હોય, પણ જેનો ખપ સાર્વજનિક હોય એવા પદાર્થોની બનાવટમાં, જેમકે, નળના પાઈપ, ચકલીઓ, કાચના ઘરગતુ વાસણો, વગેરે;

(ज) ખાનગી સાહસથી નહિ, પણ રાજ્ય તરફથી અથવા તેના અંકુશ નીચે ચલાવવાના ઉદ્યોગોમાં—જેમકે, આગગાડી, આગબોટ, મહત્ત્વની ખાણો, ધાતુલોટના કૂવા વગેરેમાં;

૫. જેટલે અંશે બીજા પ્રકારનાં યાંત્રિક સાધનોવાળા ઉદ્યોગ આવશ્યક મનાયા હોય, તેટલે અંશે તેને લગતા કારખાનાં પણ

આવશ્યક ગણાય; જેમકે, લોખંડ, ઓજારો, સાંચાકામ, કાચ, વીજળી વગેરેનાં, તથા તેને લગતાં સાધનો બનાવવાનાં કારખાના

પરંતુ ટીકાકારોને આટલાથી સંતોષ થતો નથી. સમાજવાદીઓ કહે છે કે આપણે બધાં યંત્રો અને ઉત્પત્તિનાં બીજાં બધાં સાધનો સમાજની માલિકીનાં કરી નાખીએ તો તેનો લાભ આજે નાના વર્ગને મળે છે તેને બદલે આખા જનસમાજને મળે. પેલા નાના મૂડીદાર અને જમીનદારવર્ગનું ચૂસણ બંધ થાય, એટલે યંત્રોના વિશેષ ઉત્પાદનનો બધો લાભ ખેડૂતોને અને મજૂરોને મળે, અને પોતાના નિર્વાહ માટે આજે જેટલી મહેનત કરવી પડે છે તે કરતા ઘણી ઓછી મહેનત તેમને કરવી પડે. આની સાથે તેમને કેળવણી અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાની બધી સગવડો મળી રહે તો તેઓ પોતાનો વિકાસ બરાબર સાધી શકે. આની સામે એક શંકા તો છે જ કે કેળવાયેલા કે બિન-કેળવાયેલા કોઈને પણ માટે વધારેપડતી નવરાશ લાભદાયક છે કે કેમ? આ શંકાને સમાજવાદીઓ હસી કાઢે છે. તેઓ કહે છે. બીજાની મજૂરી ઉપર તાગડધિન્ના કરી નવરાશ ભોગવતા આજના ઉપલા વર્ગના લોકો સાહિત્ય, સંગીત, કળા, ફિલસૂફી વગેરેનો જે ઉપભોગ કરે છે તે અમારે સૌને માટે સુલભ કરવો છે પણ આપણા આજના કહેવાતા શિક્ષિત અને નવરાશવાળા લોકોમાંથી કેટલા પોતાનાં જીવન સંસ્કારી રીતે ગાળી શકે છે? તેઓનું વાચન મોટે ભાગે કયા પ્રકારનું હોય છે? તેમની અભિરુચિઓ કયા શુદ્ધ અને સંસ્કારી જોવામાં આવે છે? શિક્ષિત ગણાતા લોકોમાંથી પણ મોટા ભાગના લોકોની નવરાશનો ઉપયોગ તો નાટક, સિનેમા અને ખેલતમાશા જોવામાં તથા આળસમાં જ વ્યતીત થાય છે. ખરી વાત તો એ છે કે પોતાના રોજના મુખ્ય કામધંધામાંથી જેટલી કેળવણી અને સંસ્કાર મળી શકે છે તથા તે ઉપરથી જેટલું જીવન

ઘડાય છે તેટલું નવરાશના વખતમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનું સેવન કરવાથી નથી થતું. જીવનના સાચા આનંદનું મૂળ જવાબદારીવાળા અને રસ પડે એવા ખરા કામમાં રહેલું છે. યંત્રો ઉપર માણસ કામ કરે તે આવા પ્રકારનું કામ નથી. અતિશય વેગથી અને એકધારા ખટખટારાથી ચાલતા યંત્ર ઉપરનું કામ માણસને હમેશા નીરસ અને થકવનારું લાગે છે. એ કામની અંદર રહેલો આ દોષ એ કામ પછી મળતી નવરાશને પણ કલુષિત કરે છે. નવરાશનો વખત શાન્ત, સૌમ્ય, સંસ્કારી તથા જીવનને ઉચ્ચ માર્ગે વાળે એવી પ્રવૃત્તિમાં ગાળવાનું તેને ગમતું નથી. પેલા યંત્ર ઉપરના કામને લીધે તેની લાગણીઓ એટલી જડ થઈ ગયેલી હોય છે અને જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર એટલી તાણ પડેલી હોય છે કે જેમાં અતિશય ઉત્તેજના કે ઉશ્કેરાટ હોય, ખૂબ ધમાધમ હોય એવી જ પ્રવૃત્તિમાં તેને રસ પડે છે. પણ યંત્ર ઉપરના કામના કલાક ઘટાડીને છ કે ચાર કરી નાખવામાં આવશે એવાં સ્વપ્નાં યંત્રસંસ્કૃતિના ઉપાસકો સેવી રહ્યા છે તેમનાં એ સ્વપ્નાં સાચાં પડે તોપણ એ છ કે ચાર કલાકના કામમાં પણ જીવનને જડ કરી નાખનારું તત્ત્વ તો રહેલું જ છે માણસના સ્વભાવ ઉપર તેના કામની અસર થયા વિના રહેતી જ નથી. એનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ દાખલો આજના મોટર હાંકનારાઓનો સ્વભાવ કેવો થઈ જાય છે એનું તમે નિરીક્ષણ કરશો તો જણાશે મિલમજૂરો પોતાનો નવરાશનો વખત કેવી પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળે છે એની સાથે ખેડૂતો પોતાનો નવરાશનો વખત કેવી પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળે છે એ તમે જોશો તો આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

પરંતુ આ ઝીણવટમાં અત્યારે નહિ ઊતરીએ. કારણ જ્યારે વસ્તુ સિદ્ધ થાય ત્યારે આ વિચારવાનું રહે છે. એ વસ્તુ શી રીતે સિદ્ધ થાય એ જ પ્રશ્ન આજે તો મુખ્ય છે. તમામ કારખાના,

જમીન અને ઉત્પત્તિનાં સાધનો ઉપર સમાજની માલિકી સ્થાપવી હોય અને બધું ઉત્પાદન યંત્રો મારફત કરવું હોય તો બે શરતો અનિવાર્ય છે. એક તો કોઈ પણ ઉપાયે સમાજવાદી મંડળે રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરવી જોઈએ; અને બીજું એ મંડળે જરૂર પડે તો બધા ફેરફારો જબરદસ્તીથી લોકો પાસે કરાવવા જોઈએ અને નવી વ્યવસ્થા ચલાવવી જોઈએ. તે માટે આજે રશિયામાં ચાલે છે એવી જબરી સરમુખત્યારી આવશ્યક છે. રશિયાના સામ્યવાદીઓ પોતાને લોકહિતના ઉદ્દેશથી પ્રેરાયેલા માનીને પોતાને ભલે લોકોના સાચા પ્રતિનિધિઓ ગણે. પરંતુ તેમના એ પ્રતિનિધિત્વ ઉપર જ્યાં સુધી લોકોનો સાચો અંકુશ નથી ત્યાં સુધી એ એક પ્રકારની અમલદારશાહી જ છે, અને આજે જેઓએ સત્તા કબજે કરી છે તેઓને એ છોડવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે બિનતકરારે તેઓ એ સત્તા છોડશે કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે.

પણ આ સમાજવાદી કાર્યક્રમ પ્રમાણે જ્યાં સુધી રાજ્યસત્તા એમના હાથમાં આવતી નથી ત્યાં સુધી તો માત્ર વાતો અને ભાષણો તથા યોજનાઓ જ કરવાની રહે છે. રાજ્યસત્તા હાથમાં આવે ત્યાં સુધી જેને 'ખેડૂતો અને મજૂરોને ઑર્ગેનાઈઝ' કરવા એવું કહેવામાં આવે છે તે સિવાય કશું જ થઈ શકતું નથી. પરંતુ ગાંધીજીનો આખો કાર્યક્રમ એવો છે કે અત્યારની ઘણીખરી ગૂંચો લોકો પોતાના જ પુરુષાર્થથી તથા સ્વાવલંબનથી ઉકેલી શકે છે. રાજ્યસત્તા ઉપર આમવર્ગનો કાબૂ આવે તે પહેલાં પણ તેઓ સીધું રચનાત્મક કાર્ય કરીને પોતાનું હિત સાધતા થઈ શકે છે. અત્યારે દલિત હાલતમાં પડેલા લોકો ઉદ્યોગ અને સ્વાવલંબન-દ્વારા પોતાની શક્તિ વધારતા જાય તો તેઓ ખરી સ્વતંત્રતા આપોઆપ ભોગવી શકે. પોતાનાં કામ પોતે જ કરતા થઈ જવું એ જ સાચું પ્રજાતંત્ર છે. વળી કેટલાંક કામોની વ્યવસ્થા પોતાના

પ્રતિનિધિઓને તેઓ સોંપે તેના ઉપર પણ યોગ્ય અંકુશ રાખવાની શક્તિ તેમનામાં આ રચનાત્મક કાર્યદ્વારા આવી ગઈ હોય છે. પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું કે તરત જ માણસ તે સુધારવા પ્રત્યક્ષ કાર્યદ્વારા મંડી શકે છે અને તેમ કરતો તે પોતાના ધ્યેયે પહોંચે છે, એ બીજા બધા કાર્યક્રમો કરતાં ગાંધીજીના કાર્યક્રમની વિશેષતા છે

વળી અત્યારે પૈસો સર્વોપરિ બની ગયો છે. પૈસાને જોરે એક વર્ગ બીજા વર્ગને ગુલામીની બેડીમાં જકડી શકે છે એ પૈસાની સત્તા પણ આ અર્થરચનાથી નાબૂદ થઈ જાય, અથવા ઘણી કમી થઈ જાય કારણ કે આ અર્થરચનામાં પૈસાની જરૂર જ બહુ ઓછી થઈ જાય છે વળી માણસ જ્યારે પોતાના અથવા પાડોશીઓના ઉપયોગને માટે જ વસ્તુઓ બનાવે છે, ત્યારે તેના મનમાં તે વસ્તુના મૂલ્યની આકણી, તે વસ્તુ બનાવતાં પડેલા શ્રમ ઉપરથી તથા તે વસ્તુ જીવનમાં કેટલી ઉપયોગી છે તે ઉપરથી, તે બરાબર કરી શકે છે, પરંતુ માણસ જ્યારે વેચવાને માટે વસ્તુઓ બનાવે છે અને પોતાની જરૂરની વસ્તુઓ ખરીદી લે છે ત્યારે શ્રમના અને ઉપયોગિતાના ધોરણથી વસ્તુઓના મૂલ્યની આકણી ન કરતાં તે પૈસાથી અંજાઈ જાય છે અને ભુલાવામાં પડે છે આનો સચોટમાં સચોટ દાખલો જોવો હોય તો જે ગામમાં ડેરીના સંચા હોય છે ત્યાં ખેડૂત ભાઈઓ હાથમાં થોડા ચળકતા સિક્કા આવે તેથી લોભાઈને પોતાનાં બાળકોના મોંમાંથી કાઢીને દૂધ વેચી આવે છે તે છે તે પૈસા વડે કાચની બંગડીઓ, વિલાયતી વાયલ અથવા બાળકો માટે પીપરમિંટની ટીકડીઓ તે ખરીદે છે ઉત્પાદનના શ્રમની અને જીવનની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો દૂધની સરખામણીમાં આ વસ્તુઓ ઊભી જ ન શકે. છતાં પૈસાથી અંજાઈ જઈને એ ભાઈઓ ભુલાવામાં પડીને આમ કરે

છે. ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં પાકતું સારું અનાજ તથા પોતાના ઢોરનું સારું ઘી વેચીને ઘણીવાર હલકુ અનાજ અને ઘા ખરીદે છે, કપાસ વેચી મિલનાં કપડાં ખરીદે છે, ઘરના પાકેલા સુંદર તલ વેચી મગફળીનું અથવા એવી હલકી જાતનું અથવા ભેળવાળુ તેલ ખરીદે છે તથા ગોળ વેચી ખાંડ ખરીદે છે, તેઓ ખોટનો ધંધો જ કરે છે. પણ બધો વ્યવહાર નાણાં મારફત ચાલતો હોવાથી ખેડૂતોને આમ કરવુ પડે છે વળી નાણાવ્યવહારમાં ઊતરતાં જ તે શાહુકારના પંજામા સપડાઈ પડે છે. આજે તો ખેડૂતને નાણાં-વ્યવહારમાં ન ઊતરવું હોય તો પણ જમીનમહેસૂલ તો નાણાના રૂપમાં ભર્યા વિના ચાલે જ નહિ, એટલે ખેડૂતને નાણાંવ્યવહારમાં ઊતરવાની ફરજ પડે છે. પચાસ ટકા કરતા વધારે ખેડૂતોને કેવળ જમીનમહેસૂલ ભરવા માટે દેવામા ઊતરવુ પડે છે આ ઉપરાત બજાર માટે ઉત્પાદન કરવાની આજની પ્રથાને લીધે આપણી જરૂરિયાતની તમામ વસ્તુઓ નાણાંથી મેળવવાની હોય છે. તેથી માણસને મન નાણાનું મહત્ત્વ એટલુ બધુ વધારે લાગે છે કે વિનિમયને સરળ કરવાનું તેનુ જે મૂળ કાર્ય તે વિસરાઈ જઈ, તે સાધન મટીને જીવનનું સાધ્ય બની જાય છે પછી લોકો પૈસાનો જ સગ્રહ કરવાની ખટપટમા પડી જાય છે ગાધીજીના અર્થકારણમા પૈસાનું મહત્ત્વ અને તેની સત્તા આપોઆપ ખૂબ ઘટી જાય છે અને તેને તેનુ અસલ યોગ્ય સ્થાન મળે છે ગાધીજીની અર્થવ્યવસ્થામા ‘ એક્સ-ચેન્જ ’ અને ‘ રેશિયો ’ની ચાલાકી અને દગલબાજીને માટે અવકાશ

વિના પ્રેમ અને અહિંસાથી માલિકવર્ગ અને મજૂરવર્ગ વચ્ચે મેળ બેસાડવા ઇચ્છે છે. અત્યારે મોટે ભાગે આળસુ થઈ પડેલા જમીનદારોના લાખો એકર જમીન ઉપરના નિરંકુશ માલકીહક, મોટામોટાં કારખાનાં તથા ઉત્પત્તિનાં અને વ્યવહારનાં જબરદસ્ત સાધનો ઉપર ખાનગી મૂડીદારોના માલકીહક તથા મોટામોટા લેણદારોના હકો જે ગરીબોના શોષણનાં સાધન બની રહ્યા છે તે તમામ હકોનું શોધન થવું જોઈએ, એવું ગાંધીજીએ અનેકવાર સ્પષ્ટ કર્યું છે. પરન્તુ એ શોધનમાં તેમની પદ્ધતિ ધનિકો પ્રત્યે દ્વેષની નહિ પણ ગરીબો પ્રત્યે પ્રેમની છે. મૂડીદારો અને જમીનદારોના માલકીહકોનો તેઓ ઇનકાર નથી કરતા પરંતુ માલકીહકની સાથે ગરીબોના લાભની દૃષ્ટિએ માલકીની ફરજો તેઓ માલિકો પાસે સ્વીકારાવવા માગે છે. મૂડીદારોની મૂડી અને જમીનદારોની જમીન તેઓ ઝૂંટવી લેવાનું નથી કહેતા, પણ તેમના ધનમાં અને માલકીમાં રહેલી પ્રતિષ્ઠાનું ખંડન તેઓ જરૂર ઇચ્છે છે ધનિકની અથવા માલિકની પ્રતિષ્ઠા તેના ધનમાં અથવા માલકીમાં ન હોય, પણ એ ધનના સમાજને અર્થે કરવામાં આવતા સદુપયોગમાં હોય, સમાજને અર્થે માલકીની ફરજો અદા કરવામાં હોય. ઝેરવેર ફેલાયા વિના જૂની પ્રતિષ્ઠાઓ તોડી તેને સ્થાને નવી પ્રતિષ્ઠાઓ સ્થાપીને સમાજમાં વિપ્લવ કરવાની તેમની પ્રવૃત્તિ છે. અને તેમાં પણ દરેક વસ્તુનો અહિંસક રીતે વિચાર કરતા હોવાથી તેમનો ઝોક જૂની પ્રતિષ્ઠાઓના ખંડન કરતાં નવી પ્રતિષ્ઠાઓના મંડન ઉપર વધારે રહે છે. દાખલા તરીકે, વિલાયતી કપડાંના અને ફૅશનવાળા પોશાકની પ્રતિષ્ઠાના ખંડન ઉપર ભાર મૂક્યા વિના ખાદીના સાદા પહેરવેશની પ્રતિષ્ઠા તેમણે સ્થાપી પરિણામે આ પંદર જ વર્ષમાં આપણા દેશમાં પહેરવેશની બાબતમાં આવડો મોટો વિપ્લવ થઈ ગયો તોપણ વિલાયતી કપડાં પહેરનારની કે વિલાયતી

કૈશનવાળાની પજવણી કરવાનો એક પણ કિસ્સો બનવા પામ્યો નથી. અને તેમ છતાં ખાદીએ સમાજમાં પ્રવર્તતા ઊંચનીચના પ્રતિષ્ઠાભેદ મોટે ભાગે તોડી નાખ્યા છે, અને તે સામાજિક સમાનતા તથા જાતમહેનતદ્વારા સામાજિક સેવાનું પ્રતીક બની છે. ધનની પ્રતિષ્ઠાના ખંડન ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે ગાંધીજી સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલી ગરીબાઈની પ્રતિષ્ઠાના મંડન ઉપર તથા ધનના માલિક મટી રખેવાળ અથવા ટ્રસ્ટી બનવાની પ્રતિષ્ઠાના મંડન ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. પોતાના કાર્યક્રમમાં શાન્તિમય, રચનાત્મક કાર્યને તેઓ ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે, અને એ રચનાત્મક કાર્યદ્વારા આખા આમવર્ગને ઉદ્યમી અને સ્વાવલંબી બનાવી તેઓ સમાજની એવી આર્થિક રચના કરવા માગે છે, કે જેથી વધારેપડતો ધન-સંચય અશક્ય થઈ પડે અથવા અપવાદરૂપ હોય. મૂડીદારોના હાથમાં વધારેપડતી સત્તા આવી જ ન શકે, સમાજમાંથી તમામ પ્રકારની વિષમતા આપોઆપ ઓછી થઈ જાય અને સામાજિક કે આર્થિક અન્યાયો અને જુલમોનો ઉદ્ભવ જ ન થવા પામે. તેમના કાર્યક્રમમાં અમુક વર્ગનું ભલે તે વર્ગ બહુ મોટો હોય પણ—એકલા એક વર્ગનું નહિ પણ સકળ માનવજનનું કલ્યાણ સમાયેલું છે. તેમના કાર્યક્રમમાં નાનામાં નાના વર્ગનો પણ ઉચ્છેદ નથી. જે વર્ગ આજે અન્યાય અને જુલમ કરી રહ્યા છે, તેનો પણ પ્રેમ અને અહિંસાથી હૃદયપલટો કરવાનો છે. સમાજના એકેએક વર્ગને તેના ન્યાયયુક્ત અને સમાજને હિતકારી એવે સ્થાને સ્થાપીને સર્વોદય સિદ્ધ કરવાનો ગાંધીજીનો માર્ગ છે.

અરાજ્યવાદ અને ત્રાસવાદ *

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સને ૧૯૩૧ના યુદ્ધવિરામ દરમ્યાન સ્વરાજ્ય વિદ્યાલયના વર્ગો ચાલતા, તેમાં એક વિષય દેશદેશના વિપ્લવોનો હતો. રશિયાના મહાવિપ્લવ વિષે કહેવાનું મારે ભાગ આવ્યું હતું ત્યારથી મારો વિચાર હતો કે તે વિષે કાંઈ લખવું. પણ એ લખવાનો યોગ ન આવ્યો. જ્યારે ભાઈશ્રી બબલભાઈએ રશિયા વિષે ખાસ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ત્યારે તેમને પુસ્તકો સૂચવવા ઉપરાંત તે પુસ્તકોનો સાર આપવાનું પણ સૂચવ્યું. એ કામ તેમણે બહુ હોંશથી અને કુશળતાથી કર્યું છે. મારી સૂચના સ્વીકારીને આ કામ તેમણે કર્યું એટલે તેમની સૂચનાથી મારે તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પણ લખવી જ જોઈએ.

સમાજવાદ અને સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તો તથા કાર્યક્રમ વિષે તેમજ રશિયામાં અત્યારે જે ચાલે છે એ વિષે આપણે ત્યાં વાતો બહુ થાય છે પણ સિદ્ધાન્તોના શોધકો તથા પ્રવર્તકો વિષે તેમજ રશિયામાં મજૂરપક્ષના હાથમાં સત્તા કેવી રીતે આવી, તે સત્તા

* 'રશિયાનું ઘડતર'ની પ્રસ્તાવના.

પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ત્યાંના આમવર્ગને કેટલાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં છે તથા મજૂર–નેતાઓએ કેવી સાધના કરીને ત્યાંની પ્રજાને તૈયાર કરી, એ વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. એ બધો ઇતિહાસ બરાબર જાણીએ તો જ આપણે તેમાંથી કાંઈક લાભ ઉઠાવી શકીએ.

ભૂતકાળનો ઇતિહાસ આપણે વિવેકપૂર્વક તપાસીએ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો સારી રીતે અભ્યાસ કરીએ તો જ આપણે આપણા ભવિષ્યના કાર્યની દિશા આંકી શકીએ. બીજા દેશના ઇતિહાસમાંથી તો આપણે તો જ લાભ ઉઠાવી શકીએ જો તે દેશની પરિસ્થિતિ અને આપણા દેશની પરિસ્થિતિનો આપણે સારી રીતે વિવેક કરી શકીએ. જુદાજુદા દેશને પોતાની ભૂતકાળની સાધના પ્રમાણે જુદાજુદા સંજોગો પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ દેશનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ સંજોગોમાં રહેલો ભેદ આપણે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. એક દેશને અમુક માર્ગે સફળતા મળી માટે સંજોગોના ભેદની અવગણના કરીને આપણે આપણા દેશમાં પણ એ જ માર્ગ ગ્રહણ કરવા જઈએ તો ભુલાવામાં પડીએ. આજે રશિયામાં વિપ્લવનું કામ ધમધોકાર ચાલી રહેલું હોવાથી આખી દુનિયાનું ધ્યાન તેની તરફ ખેંચાયું છે. દુનિયાના તમામ દેશના પીડિત લોકો તેની સામે આશાની મીટ માંડીને બેઠા છે. પરંતુ જે પરિસ્થિતિમાં ત્યાં વિપ્લવની સ્થાપના થઈ શકી છે તે પરિસ્થિતિ આપણે ત્યાં છે કે કેમ, અત્યારસુધી આપણે સેવેલા આદર્શો, પોષેલી આકાંક્ષાઓ અને કરેલી સાધનાને એ અનુકૂળ છે કે કેમ, તે વિચારી લેવાની બહુ જરૂર છે. તે વિચારણામાં મદદરૂપ થવાનો આ પુસ્તકનો એક હેતુ છે.

રશિયાના ઝારની આપખુદ સત્તા સામે ત્યાંની પ્રજાએ પહેલું માથું ઊંચક્યું સને ૧૮૨૫માં. ત્યારથી માંડીને તે સને ૧૯૧૭માં

મજૂરપક્ષના નેતાઓએ રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરીને દેશમા વિપ્લવની સ્થાપના કરી ત્યા સુધીના ઇતિહાસમા ઝારની સત્તાને ઉથલાવી દેવા માટે જે પ્રયત્નો થયા તેમા ત્રાસવાદીઓ (terrorists) એ ચલાવેલી ખુનામરકીની પ્રવૃત્તિ આપણુ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે એ પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા માટે ઝારની સરકારે કાળો કેર વર્તાવ્યો અને તેને પરિણામે એ પ્રવૃત્તિમા સામેલ તેમજ નહિ સામેલ એવા હજારો યુવાનો અને યુવતીઓને દેશનિકાલની તથા કારાવાસની અસહ્ય યાતનાઓ સહન કરવી પડી વળી ઝારના તેમજ તેના જુલમી અમલદારોના ખૂન છૂપી રીતે કરવાના હોઈ તેની યોજના કરવામા આ લોકોએ અદ્ભુત સાહસ અને કુશળતા દર્શાવ્યા તેમ કરતા જે યુવાનો અને યુવતીઓ પકડાઈ ગયા તેમણે પોતાના કૃત્યનો નિખાલસ એકરાર કરીને નીડરપણે આનંદપૂર્વક મૃત્યુને વધાવી લીધુ એ બધાની આ આખી કથા વાચી વાચનારના દિલમા આ ત્રાસવાદીઓના કૃત્ય પ્રત્યે નહિ તો તેમના બલિદાન પ્રત્યે પ્રશસાની લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી છતા રશિયાના ઘડતરના આ ઇતિહાસ ઉપરથી પુરવાર તો એ થાય છે કે રશિયાનો વિપ્લવ આ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિ (terrorism)ને આભારી નથી. જે જે દેશમા સરકારનો અન્યાય અને જુલમ વધી પડ્યો છે ત્યા ત્યા આ પ્રવૃત્તિ જન્મ પામી છે પરતુ કોઈ પણ દેશમા સરકારને ઉથલાવી પાડવામા તે સફળ થઈ નથી છતા દરેક દેશમા નવ-લોહિયા યુવાનો અને યુવતીઓને તે આકર્ષતી જ રહી છે તેથી આપણે તેની ચર્ચા કંઈક વિગતમા ઊતરીને કરીશુ

અઢારમી સદીમા યુરોપમા દરેક દેશમા નિરકુશ બાદશાહી સત્તાની રાજાઓ પોતાની આપખુદ સત્તાથી પ્રજાના દરેક કાર્યમા બહુ દખલ કરતા તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે ખાસ કરીને દક્ષિણ યુરોપના દેશોમા એવી ફિલસૂફી અથવા વાદનો જન્મ થયો કે

સમાજને રાજ્ય અથવા મધ્યવર્તી રાજ્યસત્તા કે સરકારની કશી જરૂર નથી. એ ન હોય તો જ લોકો સુખી થાય. આ ફિલસૂફી અથવા વાદને 'એનાર્કિઝમ' અથવા 'અરાજ્યવાદ' કહેવામાં આવે છે.

આ ફિલસૂફી રાજ્યદંડ વિનાની નવી સમાજરચનાની કલ્પના કરે છે. તેના આદર્શો બહુ ઊંચા છે, પરંતુ સાધારણ રીતે લોકો 'અરાજ્યવાદ' અને તેની વિકૃતિમાંથી ઊભા થયેલા 'ત્રાસવાદ' વચ્ચે ગોટાળો કરી નાખે છે. એટલે એ બે વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે.

પ્રચલિત સરકારનો વિરોધ કરવો એ અરાજ્યવાદનું એક મૂળતત્ત્વ ગણાય. સરકારના અન્યાય અને જુલમનો ભોગ થઈ પડેલા વર્ગમાંથી સહેજે ઉશ્કેરાઈ જાય એવા અને જે સાધન સહેજે મળી આવે તે સાધન વડે લડવા તૈયાર થઈ જનારા લોકો પણ પોતાને અરાજ્યવાદી કહેવડાવવા લાગ્યા. કારણ સરકારનો વિરોધ કરવો એ તત્ત્વ તેમનામાં અને શુદ્ધ અરાજ્યવાદીઓમાં સામાન્ય હતું. સરકારી કામમાં હરકોઈ રીતે દખલ કરવી અને મોટા નાના સરકારી અમલદારોના ખૂન કરી સરકારી નોકરોમાં ત્રાસ ફેલાવવો, એ પેલા બીજા વર્ગનો માર્ગ હતો તેમને અરાજ્યવાદી ફિલસૂફી સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી. તેથી એ વર્ગ માટે ત્રાસવાદી (terrorist) એ નામ વપરાય છે તે જ યોગ્ય છે.

અરાજ્યવાદનો અર્થ પોતાના પાડોશીના કે સમાજના હિતાહિતનો વિચાર કર્યા વિના જેને પોતાના વિરોધી માન્યા તેની ખુનામરકી કરવી એવો નથી જ. શુદ્ધ અરાજ્યવાદીઓ તો એટલું જ કહે છે કે મધ્યવર્તી સત્તાવાળી સરકાર અથવા તો રાજ્યદંડ એ હરકોઈ સ્વરૂપમાં અનિષ્ટ વસ્તુ છે. તેનું મંડાણ જ બળજબરી ઉપર થયેલું છે. માટે એ ન જોઈએ. સરકાર અંકુશ રાખે અને સજા કરે ત્યારે જ લોકો ભલાઈથી રહે એ સુધરેલી

દશા ન જ ગણાય. અત્યારનું કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર લશ્કરી બળ અથવા દંડ એટલે કે સજા વિના ચાલી શકતું નથી. ગમે તેટલા લોકપ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્યતંત્ર હોય તોપણ તે તંત્રની સત્તા ધરાવનારા પક્ષાપક્ષી અથવા સ્વાર્થથી પર નથી હોતા. કાંઈ નહિ તો તેમના મગજમાં સત્તાનો દોર તો આવી જ જાય છે. પોતાની સત્તા ચલાવવા તેઓ બીજા લોકો ઉપર બળજબરી કરે છે. બળજબરીના વ્યવહારમાં જાલિમ તેમજ પીડિત બન્ને વર્ગમાં પોતાની સ્થિતિપરત્વે જુદીજુદી જાતના દુર્ગુણો પેસી જાય છે. અને પરિણામે આખા સમાજનું અધઃપતન થાય છે. જો સમાજમાંથી બળજબરી નાબૂદ થઈ જાય અને કોઈ કોઈના ઉપર જુલમ ન ગુજારે તો દરેક વ્યક્તિ વધારેમાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકે અને માણસમાત્ર પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહી શકે. માણસનો સ્વભાવ સૌની સાથે હળીમળીને રહેવાનો, સૌની સાથે સ્નેહભાવથી વર્તવાનો, એકબીજાને મદદ કરવાનો, હોય છે. પોતાને સરકાર કહેવડાવનારા સ્વાર્થી માણસો બળજબરીથી સમાજની સ્વભાવજન્ય સુવ્યવસ્થામાં દખલ કરે છે, ત્યારે સમાજમાં વિકૃતિ થાય છે અને લોકો સ્વાર્થથી અંધ બની બીજાનું અહિત કરીને પણ પોતાના સુખનો વિચાર કરતા થઈ જાય છે. આવી દખલગીરી ન હોય તો સમાજમાંથી અન્યાય અને જુલમ આપોઆપ નાબૂદ થાય, અને આખો સમાજ સલાહસંપથી રહે, એ જાતની શ્રદ્ધા ઉપર અરાજ્યવાદનું મંડાણ છે. આ ફિલસૂફીના પુરસ્કર્તાઓમાં બાકુનીન અને ક્રોપોટ્કિન જેવા સાધુચરિત પુરુષો થઈ ગયા છે. ટોલ્સ્ટોય પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આવી જ ફિલસૂફીમાં માનનારો હતો. અમેરિકન ફિલસૂફ થોરોએ કહ્યું છે કે જે બિલકુલ રાજ્ય ન ચલાવે તે સરકાર ઉત્તમ અને લોકો જ્યારે તેટલા તૈયાર થશે ત્યારે એવા તંત્રવાળી વ્યવસ્થા તેઓ ભોગવતા થઈ જશે.

આ મહાન અરાજકતાવાદીઓએ, જે સમાજની વચ્ચે તેઓ રહેતા તેમના ઉપર સુંદર છાપ પાડી છે, છતાં તે બધાને તેમના દેશની સરકારોએ જેલમા નાખ્યા છે સાચા અરાજકતાવાદીઓનુ બહુ સારુ કામ પણ બેવકૂફ સરકારને કેવુ ખૂચતું તેનો સરમારપણે કરેલો નિખાલસ એકરાર ઈટાલિયન અરાજકતાવાદી માલાટેસ્ટાના એક કિસ્સામાથી આપણને મળે છે ઇટલીની અદાલતમા તેના ઉપર કામ ચાલ્યુ સરકારી વકીલે દલીલ કરી કે માલાટેસ્ટા જે પ્રદેશમા કામ કરતો ત્યાના મજૂરોમા તેની અસર એટલી બધી ભારે થઈ છે કે તેથી મજૂરોના ચારિત્રમા મોટો સુધારો થઈ ગયો છે એ લોકોમાંથી ગુનેગાર વૃત્તિ નાબૂદ થવા માડી છે, અને હવે ત્યા ગુના ભાગ્યે જ બને છે જો ગુના થતા જ બધ થઈ જાય તો પછી અદાલતોને કામ શુ રહે? માટે માલાટેસ્ટાને જેલની સજા થવી જોઈએ! અને સાચે જ માલાટેસ્ટાને છ માસની

ચીતમાં જે વધુ પડતો અને કૃત્રિમ લાગતો વિનયવિવેક જોવામાં આવે છે તે તેમણે છોડી દીધો હતો. ગરીબોના શોષણ ઉપર પોષાતી ક્વાકારીગરીને તે વ્યર્થ ગણતા. પોતાના વિચારો તેઓ તદ્દન શુદ્ધી અને તોછડી લાગે એવી ભાષામાં વ્યક્ત કરતા. પૈસાદાર લોકો સુખચેનમાં પડ્યા રહી ગરીબ લોકો પ્રત્યે જે જૂઠી દયા અને સહાનુભૂતિ બતાવતા જોવામાં આવે છે તે જોઈને તો તેઓ પોતાનો પુણ્યપ્રકોપ દાબી જ શકતા નહિ. આવો માણસ પછી તે શ્રીમંત વર્ગનો હોય કે અમલદારવર્ગનો હોય તેને તે સાફસાફ સંભળાવી દેતો. ‘ગરીબોનું ભલું કરવાની તું વાતો કરે છે, તે તારો ડોળ છે. ખરી રીતે તો ગરીબોના ધનનો તું જ પહેલા નંબરનો ચોર છે.’ વળી પોતાની બુદ્ધિ જે કબૂલ ન કરી શકે એવા તમામ વહેમો, રિવાજો, ટેવો, પૂર્વગ્રહો—એ બધું તે પોતે છોડી દેતો, અને બીજાઓ પાસે છોડાવવાનો આગ્રહ રાખતો. સુંવાળી મીઠાશના વિરોધ તરીકે તે પોતાની મુખમુદ્રા કડક રાખતો. ધાર્મિક, સાંસારિક, રાજદ્વારી, અર્થપ્રકરણી તમામ બાબતોમાં સમાજમાં દંભ, જૂઠાણું અને અન્યાય ચાલી રહ્યા છે એવી આ લોકોની માન્યતા હોવાથી તમામ પ્રચલિત વ્યવસ્થા અને સંસ્થાઓનો તેઓ ઇનકાર કરતા અને તેમાનું કશું જ રાખવા જેવું નથી એમ કહેતા. ‘નિહિલ’ એટલે કાંઈ નહિ—તે ઉપરથી આ પંથ ‘નિહિલિઝમ’ને નામે ઓળખાતો. છતા તેમની પ્રવૃત્તિ કેવળ ખંડનાત્મક હતી એમ માનીએ તો તેમને અન્યાય થાય. સચ્ચાઈ એ તેમનો મોટામાં મોટો ગુણ હતો, અને નિત્યજીવનની ઝીણીઝીણી વિગતોમાં પણ તેઓ પોતાની માન્યતાઓને વફાદાર રહીને વર્તતા. રશિયાના શિક્ષિત વર્ગ ઉપર આ પ્રવૃત્તિની છાપ બહુ ઊંડી પડી હતી અને તેમાં અમીર કુટુંબના અનેક પુત્ર-પુત્રીઓ જોડાયાં હતા ગુલામોના પરસેવામાંથી પેદા થયેલી

પોતાનાં માબાપની દોલત તેમને અળખામણી લાગતી. ગરીબોની મહેનતમાંથી મળતાં મિષ્ટાન્ન તેમને કડવાં લાગતા એટલે તેઓ તદ્દન સાદો ખોરાક ખાતાં અને સાદાં કપડાં પહેરતાં. નિહિલિસ્ટ યુવતીઓ પણ યુવાનોની માફક વાળ ટૂંકા રાખતી અને તદ્દન જાડાં અને સાદાં કપડાં પહેરતી. શ્રીમંત કુટુંબનાં કેટલાંયે યુવક-યુવતીઓ કારખાનાંમાં મજૂરી કરવા જતાં અને તેમાંથી જે મળે તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં. 'આમ વર્ગમાં ભળી જાઓ, ગરીબો સાથે એકતા સાધો,' એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો. તેમનામાંથી ઘણાં ગામડાંમાં લોકોને પોતાની દશાનું ભાન કરાવવા, તેમનામા જાગૃતિ આણવા નીકળી પડતાં. રશિયાનાં ગામડાંમાં ફરવું એટલે બરફ અને ધુમ્મસમાં રખડવું. તેને લીધે કેટલાક ક્ષયની અને એવી શરીરને ઘસતી કે ભાંગી નાખે તેવી બિમારીનો ભોગ થઈ પડતાં, છતા તેમના જુસ્સાને બિમારી લાગતી નહિ તેઓ પોતાનાં સાથીઓને કહેતા· "હવે અમે તો પરવારી ગયાં, પરંતુ તમે ચાલુ રાખજો" રશિયાનું સાચુ ઘડતર આ લોકોએ આવી અદ્ભુત વીરતાથી આમવર્ગને જાગૃત કરવાનુ અને કેળવવાનુ કામ કરીને કર્યું છે

આ પ્રવૃત્તિની સાથે 'ત્રાસવાદી'ઓની પ્રવૃત્તિને આપણે ભેળવી દઈએ, તો આપણે મોટા ભુલાવામા પડીએ જોકે આ વર્ગના માણસોમાંથી પણ જેઓની ધીરજ ખૂટી અને અકળાયા તેઓ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિમા ભળ્યા છે ખરા. પરંતુ તેમના આગેવાનો અને સમજદાર માણસોએ ત્રાસવાદી ચળવળને કદી વધાવી લીધી નથી.

ઝારની સરકારની દમનનીતિને અને ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિને બહુ સંબંધ છે. એ પ્રવૃત્તિને હમેશા દમનનીતિથી પોષણ મળે છે. ઝારનો જુલમ જ્યારે બહુ વધી પડ્યો ત્યારે કેટલાકોએ પોતાના

દાખલા આ પુસ્તકમાં છે, જેમની વીરતા અને બલિદાન આપણા દિલમાં આદર ઉત્પન્ન કરે છે. પોતે ઉપાડેલા કાર્ય ખાતર તેમણે જે સાહસ કર્યા છે અને યાતનાઓ વેઠી છે, તે પ્રશંસાના ઉદ્‌ગાર કઢાવે છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિમાંથી ઉદ્દેશની કેટલી સિદ્ધિ થઈ અને સમાજનું કેટલું હિત સધાયું એ કસોટીએ જ્યારે તેને આપણે કસીએ છીએ ત્યારે તેની વ્યર્થતા પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી. આ પ્રવૃત્તિમા ઉતાવળ અને અવિચાર છે, અને ઘણીવાર આ પ્રવૃત્તિને લીધે જ પ્રજા વધારે દબાય છે અને વધારે પડે છે. સરકાર જ્યારે આ પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા જુલમ કરવા માંડે છે ત્યારે તેના સંચાલકો તો છૂપા હોઈ તેમનામાંના ભાગ્યે જ કોઈને સરકાર પહોંચી શકે છે કે પકડી શકે છે. તમામ હેરાનગતિ અને કનડગત જેમને આ પ્રવૃત્તિ સાથે કશી લેવાદેવા ન હોય એવા લોકોને વેઠવી પડે છે. તેને લીધે લોકોમાં અણુવિશ્વાસ અને ભયનું વાતાવરણ એવું પ્રસરી જાય છે કે બીજી તમામ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ પણ અટકી પડે છે. આપણા દેશમાં સને ૧૯૩૨માં ત્રાસવાદીઓની પ્રવૃત્તિ બહુ જોસમાં ઊપડી હતી. તેને દાબી દેવા સરકારે અતિશય ઉગ્ર પગલાંઓ લીધાં. તેને પરિણામે દેશના જે ભાગમાં ખુનામરકી થઈ હતી ત્યાં આજે કશી જ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ રહી નથી. રશિયામાં લગભગ સો વર્ષના ગાળામાં આ પ્રવૃત્તિના ઘણા ઉછાળા આવી ગયા. પણ દરેક વખતે તેના પ્રત્યાઘાતથી લોકોની મુશ્કેલી વધી જ હતી અને પ્રગતિ અટકી હતી. રશિયામાં થયેલી લોકજાગૃતિનો તથા વિપ્લવ માટેની ભૂમિકાની તૈયારીનો યશ ત્યાંની ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિને નહિ, પણ ગામડેગામડે ફરીને લોકકેળવણીનું કામ કરનારા યુવકયુવતીઓને ઘટે છે

હિંસામય ક્રાન્તિને અનિવાર્ય માનનારા સામ્યવાદીઓ પણ આ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિને એટલે કે છૂટીછવાઈ ખુનામરકીને વ્યર્થ માને -

છે અત્યારની સરકારો પાસે સરંજામ એટલો બધો છે અને એવા પ્રકારનો છે કે છુટીછવાઈ ખુનામરકીને તો તેઓ સહેજમાં કચડી નાખી શકે. મશીનગનો, વિમાનો, ઝેરી વાયુઓ વગેરે ભારે લશ્કરી સરંજામવાળી સરકારો સામે પ્રજાનો સશસ્ત્ર બળવો પણ ન ચાલે. કારણ પ્રજા પાસે મશીનગનો કે વિમાનો ન હોય. એવી વસ્તુઓ સરકારથી છુપી રીતે ન બનાવી શકાય પ્રજા પાસે બહુ તો રીવોલ્વરો અને તરવારબંદુકો હોય, તેનું સરકારનાં વિમાનો અને મશીનગનો સામે કશું ન ચાલે એટલે કોઈ પણ સરકારનો સશસ્ત્ર પ્રતિકાર તો પ્રજા ત્યારે જ કરી શકે જ્યારે સરકારની ફોજમાં અસંતોષ ફેલાય, આખું લશ્કર ફરી જાય અને તમામ સાધનો સાથે સરકારની સામે થઈ જાય, અથવા બીજા દેશની સરકાર પેલી પ્રજાને મદદ કરવા ચડી આવે. પરંતુ એમાં સફળતા મળે તોપણ જેના બળથી વિજય મળ્યો હોય તે લશ્કરની અથવા બીજા દેશની સરકારની જ સત્તા સ્થપાય તેમાં સાચું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય ન હોય અત્યારની પરિસ્થિતિમાં તો કોઈ પણ દેશમાં સરકારનો

સરકાર લશ્કરવિનાની જ થઈ જાય એવી તક રશિયાની પ્રજાને મળી તે બીજા દેશને કાંઈ સહેજે મળી શકે નહિ. રશિયાના વિપ્લવ પછી જર્મનીમાં, ઇટલીમાં, સ્પેનમાં, પોર્ટુગાલમાં તથા ચીનમાં સામ્યવાદીઓએ સશસ્ત્ર યુદ્ધ કરીને તે તે દેશની ચાલુ સરકારોને કબજે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ એ બધા દેશોમાં તેમને નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત થઈ છે. એ તો ફરી પાછું મહાયુદ્ધ થાય અને તેમાં જે દેશની સરકારનો ખજાનો ખલાસ થઈ જાય અને તે દેશ પોતાના લશ્કરને હથિયાર, ખોરાક તથા કપડાં ન આપી શકે ત્યારે તેને રશિયા જેવા વિપ્લવની તક મળે. બાકી છૂટીછવાઈ ખુનામરકી કે લશ્કરને પ્રજાપક્ષમાં લઈને તમામ રાજ્યસત્તા કબજે કરી લેવાની વાત એ અત્યારે તો હવાઈ કિલ્લા જેવી છે. દરેક દેશમાં સરકારો લશ્કરને આખી પરિસ્થિતિથી અને નવા વિચારોથી એટલા બધા અજ્ઞાનમાં રાખે છે તથા બીજા લોકો ભૂખે મરતા હોય અને અગવડ વેઠતા હોય ત્યારે પણ લશ્કરને એટલું બધું સુખસગવડમાં રાખવામાં આવે છે કે તેમને પહોંચી ન શકાય, અને પહોંચાય તોપણ કશું સમજાવી ન શકાય.

દરેક દેશ આજે પોતાનો લશ્કરી સરંજામ વધારતો જ જાય છે અને તેના બોજા નીચે પ્રજા કચડાઈ રહી છે. લડાઈની વિનાશક સાધનસામગ્રીઓ જેટલી વધી રહી છે તેના પ્રમાણમાં બચાવનાં સાધનો યોજાયાં નથી, એટલે આજે એ નવીન ઢબના સરંજામવાળાં બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે લડાઈ જાગે તો બન્ને પક્ષનો વિનાશ થાય એવી પરિસ્થિતિ છે. વળી જ્યાં સુધી દરેક રાષ્ટ્ર શસ્ત્રસજ્જ છે ત્યાં સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય પંચાયત (League of Nations)થી પણ રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચેની તકરારનો નિકાલ આણવો મુશ્કેલ છે. એટલે અત્યારની પરિસ્થિતિ અનિવાર્યપણે માગી લે છે કે રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચેના તેમજ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના કજિયાટંટા પતાવવાની

અહિંસક રીતની શોધ થાય અને તેનો અમલ થાય પ્રતિકારની અહિંસક રીત અનિવાર્ય થઈ પડી છે એ રીતનો સફળતાપૂર્વક અમલ થઈ શકે એમ છે તે દુનિયાને બતાવી આપવાનું કામ વિધાતાએ ભારતના ભાગ્યમાં ગણ્યું હોય

રશિયામાં સામ્યવાદી સમાજરચના સ્થાપવાના જે જંગી પ્રયાસો રાજ્યસત્તા મારફત ચાલી રહ્યા છે તે ઉપરથી પણ આપણને લાગે છે કે સાચું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય, સમસ્ત આમવર્ગનું સ્વાતંત્ર્ય અને કલ્યાણ તો અહિંસક સાધનોથી જ સાધી શકાય સામ્યવાદી આગેવાનોનો હેતુ ભલે આમવર્ગને સુખી કરવાનો હોય પણ પોતાના કાર્યક્રમનો અમલ કરવા તેને આમવર્ગ ઉપર પુષ્કળ બળજબરી વાપરવી પડી છે અને અત્યારે કદાચ રશિયામાં બળજબરી ઓછી થઈ હોય તોપણ આખા કાર્યક્રમને એ બળજબરીનું પીઠબળ તો છે જ લોકોમાં એ બળજબરીનો ભય તો છે જ પોતાનું હિત શામાં રહેલું છે તે નક્કી કરવાની અને કોઈ પણ જાતની ગેરવાજબી દખલગીરી વિના તેનો અમલ કરવાની સત્તા આમવર્ગ જ્યાં સુધી ન ભોગવતો હોય ત્યાં સુધી તે સાચું સ્વાતંત્ર્ય ન ભોગવી શકે

એટલે આજ સુધી થયેલા છૂટીછવાઈ ખુનામરકીના પ્રયોગોનો તેમજ સશસ્ત્ર બળવાનો વિચાર કરીએ અને તેની સાથે આજના શસ્ત્રાસ્ત્રોના ભારથી જગત કચડાઈ રહ્યું છે તે જોઈએ તો અહિંસક પ્રતિકાર એ જ સાચા સ્વાતંત્ર્ય માટે, સાચી મુક્તિ માટે, સાચા સુખ માટે એકમાત્ર ઉપાય દેખાય છે

બીજી વસ્તુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સાધન હિંસ હો કે અહિંસક જાનમાલની ખુવારી સહન કરવા નરનારીઓ નીકળી પડે લોહીનું પાણી કરી નાખના જેટલા કષ્ટો વેઠી પ્રજાને જાગૃત કરવા અને કેળવવા મંડી પડે ત્યારે જ મુક્તિ મળે છે મુક્તિ સોંઘી નથી

બોલ્શેવિઝમની ઉત્પત્તિ*

જો કોઈ રાજા એમ કહે કે અમુક નદી ઉપર મારો હક છે માટે હું કોઈને નદીનું પાણી મફત લેવા ન દઉં, દરેકને અમે તેટલો ઓછો પણ કાંઈક કર તો આપવો જ પડશે તો લોકો તકરાર કરે પણ રાજાની માલકી વિષે શંકા ન ઉઠાવે પણ જો તે રાજા એવો હુકમ કાઢે કે નદીનું પાણી કોઈથી લેવાય જ નહિ, તો તરત જ તકરાર ઊઠે કે નદીની માલકી કોની? રાજાની કે લોકોની?

જો કોઈ ધનિક બધી ખાણો અને બધા અગરો ખરીદી લે અને પોતે કાઢેલા મીઠા ઉપર જબરદસ્ત નફો લે અથવા કોઈને મીઠું વાપરવા જ ન દે, તો ત્યાં પણ આખા સમાજને અત્યંત જરૂરની એવી મીઠા જેવી વસ્તુ ઉપર કોઈ ખાનગી વ્યક્તિનો માલકીહક રહી શકે કે નહિ, એનો સવાલ ઊભો થયા વિના રહે નહિ.

બે ગામ વચ્ચે નદી હોય તેમાંથી પાર ઉતારવા હોડીવાળો

* આ લેખ ૧૯૨૫-૨૬માં લખેલો છે.

જરૂર પૈસા લે તેની કોઈ તકરાર ન કરે, પણ જો હોડીવાળો ખૂબ જ પૈસા માગે અથવા લોકોને સામે કાંઠે પહોંચાડવાની જ ના પાડે તો લોકો જરૂર કહે કે તારા ઉપર સમાજનો આટલો હક તો છે જ.

આ જ રીતે કાયદાઓ કરીને, અથવા મોટાં મોટાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરીને, અથવા દશપાંચ મોટામોટા વેપારીઓની કંપની બનાવીને, જ્યારે સમાજની સગવડનાં સાધનો થોડા જ લોકો એક-હાથ કરે છે અને તે સ્થિતિનો લાભ લઈ સમાજને ચૂસવા માગે છે ત્યારે લોકોના મનમાં સવાલ ઊભો થાય છે કે શું વસ્તુઓ ઉપર માણસનો ખાનગી હક આટલે સુધી જઈ શકે ખરો ? જે વસ્તુ આખા સમાજને ઉપયોગની છે તે વસ્તુ તો સમાજના જ તાબામાં હોવી જોઈએ, એમ તેમને લાગે છે; અને તેઓ કહે છે કે સમાજ ઇચ્છે તો ભલે તેની વ્યવસ્થા તે સરકારના હાથમાં સોંપી દે, પણ માલકી તો સમાજની જ ગણાય. ઘરમાં દરેક જણનાં કપડાં કે જોડા અલગઅલગ હોય છે અને તે ઉપર પોતપોતાનો જ અધિકાર હોય છે, પણ ઘરનાં રાંધવાનાં વાસણ, ઘરનો હીંચકો કે ઘરની ગાડી, એ કોઈ એક વ્યક્તિનાં નથી હોતાં. તે તો આખા કુટુંબની જ મિલકત ગણાય છે. એ જ રીતે મોટાંમોટાં કારખાનાં, આગગાડી, કોલસાની ખાણો કે તેલના કૂવા જેવી વસ્તુઓ સામાજિક માલકીની હોવી જોઈએ. આવી દલીલ ભૂખમરાથી અને મોંઘવારીથી પીડાતા લોકો ઘણા વખતથી કરવા લાગ્યા છે.

મોટીમોટી મિલોમાં હજારો મજૂરો પંદરપંદર કલાક ગંદી અને ગુંગળાવી નાખનારી હવામાં રહીને કામ કરે, સારાં મકાનને અભાવે ગંદી, અંધારી અને અનારોગ્ય ખોલીઓમાં ખીચોખીચ ખડકાઈને પડ્યાં રહે, પોતાનું સામાજિક અને કૌટુમ્બિક જીવન બરબાદ કરી નાખે અને દુરાચાર તથા અનીતિના ભોગ થઈ પડે

ત્યારે માંડમાંડ પેટપૂરતું ખાવાનું પામે. બીજી તરફથી મિલમાલેક એકાદ કલાકનું કામ પણ ન કરે, છતાં લાખો રૂપિયાનો નફો લઈ જાય અને મોજ કરે. મિલમાં મૂડી એની રોકાયેલી છે એ વાત સાચી, પણ એ મૂડી ક્યાંથી આવી ? એણે અથવા એના કોઈ પૂર્વજે બીજા મજૂરોની મહેનત પચાવી પાડીને જ એ એકઠી કરેલી ના ? દુનિયામાં જેટલી ધનસંપત્તિ છે એ મહેનતનું જ ફળ છે. એટલે સાચું જોતાં મહેનત કરનાર વર્ગનો જ તેના ઉપર હક હોવો જોઈએ. આવી દલીલ યુરોપના મજૂરપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે છે. કેવળ રાજદ્વારી સુધારાથી અથવા રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યથી સમાજમાં જોવામાં આવતાં વિષમતા અને અન્યાય દૂર થઈ શકે એમ નથી. તે દૂર કરવા માટે તો આખી અર્થરચના અને સમાજરચનામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. અર્થોત્પાદન વ્યક્તિના નફાની દૃષ્ટિથી નહિ પણ સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી કરવામા આવે; આપણી તમામ સામાજિક સંસ્થાઓનો વિચાર પણ સમાજના કોઈ એક વર્ગના હિતની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ જનસમસ્તના હિતની દૃષ્ટિએ થાય આ વાદને સોસ્યલિઝમ (Socialism) યાને સમાજવાદ કહેવામાં આવે છે. બોલ્શેવિઝમ એ આ સમાજ-વાદનું એક ઉગ્ર અને વ્યવહારમાં મુકાયેલું સ્વરૂપ છે

ધનવાન લોક સાચું જોતાં મજૂરવર્ગના આશ્રિત છે. છતાં મજૂરના હકની સંપત્તિ પોતે પચાવી પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ તે જ સંપત્તિને બળે રાજ્યકારભાર પણ પોતાના હાથમાં જ રાખે છે અને પોતાના સ્વાર્થને અનુકૂળ થાય એવા જ કાયદાઓ ઘડે છે મજૂરો કહે છે ' હવે પછી એ નહિ ચાલે રાજ્યવ્યવસ્થા અમારા જ હાથમાં હોવી જોઈએ ' યુરોપના કેટલાક દેશોમાં તેમને રાજસભામાં બેસવાનો હક મળ્યો. તેમના પ્રતિનિધિઓ કાયદા ઘડવામાં મત આપવા લાગ્યા. પણ થોડા જ દિવસમાં તેમણે જોયું કે રાજ્ય-

સભાના પ્રતિનિધિ ગમે તે પક્ષના અને ગમે તે વર્ગના હોવા છતાં પણ પૈસાદાર લોકો તેમને ફાવે તેમ નચાવી શકે છે. આમ રાજ્યકારભારમા મજૂરવર્ગને સ્થાન મળવાથી પણ તેમનું દુઃખ દૂર ન થયુ ત્યારે મજૂર લોકો ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા તેમણે વિચાર્યું કે મજૂરવર્ગ (આમા ખેડૂતો, કારકુનો અને કારીગરો પણ આવી જાય છે) એ રાષ્ટ્રનુ એક અંગ નથી, પણ તેઓ પોતે જ આખુ રાષ્ટ્ર છે મૂડીવાળા લોકો તો મજૂરવર્ગના આશ્રિત છે. મજૂરવર્ગમા પૂરતો સંપ અને સહકાર હોય તો ખાનગી મૂડીવાળાનો વર્ગ રહી જ ન શકે જેઓ મહેનત કરે છે તેમની જ બધી સંપત્તિ અને રાજ્યકારભાર પણ તેમનો જ આ વિચાર ઉપર જ્યારે મજૂરો આવ્યા ત્યારે તેમણે રાજ્યકારભાર હાથમા કઈ રીતે લેવો તેનો વિચાર શરૂ કર્યો

યુરોપમા દરેક દેશમા મજૂરવર્ગ જુદીજુદી રીતે સત્તા હાથમા લેવાને મથી રહ્યો છે રશિયામા ત્યાના જોહુકમી ઝારે ખેડૂતવર્ગ ઉપર અનેક જાતના જુલમો સૈકાઓ સુધી ગુજારી તેને પાયમાલ કર્યો હતો સર્વસ્વ ખોઈ બેઠેલા આવા ગરીબવર્ગમા નિરાશાનુ ધૈર્ય આવી ગયુ તેમને ઉપરના વિચારો ઠીક લાગ્યા તેમણે પોલીસમા અને સૈન્યમા પોતાના વિચારો ફેલાવ્યા રશિયાનો આખો નોકરવર્ગ, મજૂરવર્ગ અને ખેડૂતો એકવિચારના થઈ ગયા, અને તેમણે ઝારશાહી ઉથલાવી દીધી. આમ થતા પહેલા રશિયાની નોકરશાહીએ હજારો અને લાખો સ્ત્રીપુરુષોનુ બલિદાન લીધુ હતુ જ પણ તેથી તે લોકો ઊલટા દમનનીતિથી બીતા બંધ થઈ ગયા દમનનીતિથી લોકોમા એકતા આવી અને ખખળી ગયેલી ઝારશાહી એકાએક તૂટી પડી. મજૂરવર્ગે દેશમા પોતાની સત્તા સ્થાપી અને ઝારને સાઇબીરિયાના જંગલી પ્રદેશમા હદપાર કર્યો ત્યા પ્રજા સામે પરદેશ સાથે

ઝાર કાવતરાં કરે છે, એવો વહેમ પડતાં આખા રાજકુટુંબને દેહાન્તશાસન થયું.

આ રીતે રશિયામાં જે મજૂરસત્તા સ્થાપન થઈ તેને બોલ્શેવિઝમ કહે છે. રશિયન ભાષામાં બોલ્શેવિકી એટલે બહુમતી રશિયાના સામ્યવાદી મંડળની એક સભા સને ૧૯૦૩માં લંડનમાં મળી હતી તેમાં એક વિષય ઉપર મતભેદ પડચો, તે વખતે લેનિનના પક્ષમા બહુમતી હતી. એટલે એણે પોતાના પક્ષનું નામ 'બોલ્શેવિકી' રાખ્યું, તેની વિરુદ્ધ જે પક્ષમા અલ્પમતી હતી તે 'મેન્શેવિક' કહેવાયા ત્યારબાદ તો ઘણીએ વેળા બોલ્શેવિકો બહુમતીમાં ન હોય એવું બનેલું. પણ નામ પડી ગયું તે પડી ગયું.

અઢારમા સૈકાના અંતમાં અને ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમા યુરોપમાં યાન્ત્રિક યુગનો આરંભ થયો અઢારમા સૈકામા વરાળનો શક્તિ તરીકે ઉપયોગ કરવાની શોધ થઈ, અને જેમ્સ વૉટે તે વડે યંત્રો ચલાવી શકાય એવા એન્જીનની શોધ કરી. સ્ટીવન્સને તે વડે ગાડી ચલાવી શકાય તેવું શોધી કાઢ્યું સને ૧૮૩૦માં પહેલી રેલવે શરૂ થઈ. ૧૮૩૫માં વીજળીની શક્તિથી તાર મારફત સંદેશા મોકલવાની રચના થઈ, અને ઓગણીસમા સૈકાના મધ્યમાં મોટી મોટી આગબોટોએ સમુદ્રમા સફર કરવા માંડી. પછી તો નવાંનવાં યંત્રોની શોધ કરવામા અને મોટામોટા કારખાનાં સ્થાપવામાં, શરૂઆતમા ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ અને પાછળથી જર્મની એક-બીજાની હરીફાઈ કરવા લાગ્યાં. આની અગાઉ યુરોપની પ્રજાઓએ યુરોપ બહારના દેશોમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી તે રીતે તેને માટે વેપારનાં ધંધાધંધાનાં ક્ષેત્ર ખુલ્લાં થયાં હતાં. યંત્રોની શોધોથી ઔદ્યોગિક યુગનો આરંભ થયો, અને તેણે સમાજમા મોટી ઊથલપાથલ કરી મૂકી. વરાળશક્તિથી ચાલતાં યંત્રોવાળા કારખાનાં-ની સ્થાપના થયાં પહેલાં બધા ઉદ્યોગો નાના પાયા ઉપર, મોટે

બધે ગૃહઉદ્યોગો જ હતા. કારીગર પોતાના કુટુંબના માણસો તથા એકબે શિખાઉ ઉમેદવારો સાથે પોતાને ઘેર જ પોતાનો ઉદ્યોગ કરતો. લુહાર પોતાની ભઠ્ઠી, પોતાનાં ઓજારો વગેરે સાધનોનો પોતે જ માલિક હતો, અને તે સાધનો ઉપર કામ કરનાર મજૂર પણ પોતે જ હતો. વણકર પોતાની સાળ ઉપર પોતાને ઘેર વણતો અને તેમાં પોતાનાં બૈરાંછોકરાંની મદદ લેતો. ઘણીવાર તે વર્દીથી માલ તૈયાર કરતો અને ઘણીવાર પોતાને હિસાબે માલ તૈયાર કરીને પોતે જ વેચતો. આમ મૂડી, મજૂરી, વેપાર બધું મોટે ભાગે એક જ જણના હાથમાં રહેતું, અને શું કામ કરવું, કેટલું કરવું, કેવી રીતે કરવું વગેરે બાબતમાં તે સ્વતંત્ર રહેતો. યંત્રવિદ્યાએ આ વ્યવસ્થામાં વિપ્લવ કરી નાખ્યો. મોટાં કારખાનાં ઊભાં થતાં તે માટે જોઈતી જમીન, મેચા તથા

કારીગરોને તથા મજૂરોને એક જગાએ એકત્રિત કરી તેમની પાસેથી મહેનત કામ લેતા અને તેમને થોડી મજૂરી આપી પોતે મોટો નફો મેળવતા. આમ શ્રીમંત વેપારી વર્ગ ઉત્પન્ન થયો હતો. છતાં અનિષ્ટ નાના પ્રમાણમાં હતું. કારણ આ કારખાનામાં માનવશક્તિ ઉપર જ આધાર હતો. અને તેથી સશક્ત મજૂરો પાસેથી જ કામ લઈ શકાતું. મોટું વજન ઉપાડવું હોય, પહાડ ખોદવો હોય કે ખેતર ખેડવું હોય તે બધું માણસ જ કરતો; બહુ તો ઘોડા અને બળદની મદદ લેવામાં આવતી. પરંતુ યંત્રોએ માનવબળની કિંમત ઘટાડી નાખી. તેણે બધું જ વિપુલ કરી નાખ્યું. મજૂરોની દુર્દશા પણ વિપુલ કરી મૂકી. જેમ જેમ યંત્રોમાં સુધારા થતા ગયા તેમ તેમ માનવબળની ગરજ ઓછી ને ઓછી પડવા માંડી વળી કારખાનામાં નાનાં બાળકો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો તથા અશક્ત માણસોનો પણ ઉપયોગ થવા માંડ્યો. જ્યારે બળથી કામ કરવાનું હતું ત્યારે આઠઆઠ કલાકે છેક થાકીને લોથ થઈ જવાય, પછી કામ ન કરી શકાય એ થાકની મર્યાદા હતી, તે પણ હવે જતી રહી. આમાં તો સંચા ઉપર ઊભા રહેવાનું એટલે ગમે તેવા મજૂરો પાસેથી ચૌદચૌદ અને પંદર-પંદર કલાક કામ લેવા માંડ્યુ. વળી નવાનવા સંચાની શોધોને લીધે જેમ જેમ માણસો ફાજલ પડતા ગયા તેમ તેમ બેકારી વધી. મજૂરોમાં મજૂરી મેળવવાની હરીફાઈ વધતી ગઈ, પુખ્ત વયના પુરુષોને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો સાથે હરીફાઈમાં ઊતરવું પડ્યું, અને તેઓ જેટલા ઓછા દરે કામ કરે તેટલા ઓછા દરે તેમને પણ કામ કરવાની ફરજ પડી. બીજી તરફથી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મોટી ઉંમરના માણસોના જેટલો જ વખત કામ કરવું પડ્યું. કેટલીક વાર તો આ બાળકો અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે અત્યાચાર પણ થતો, બાળકોને કોઈ જાતનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ તો હતો જ નહિ. તેમની તંદુરસ્તીની પણ દરકાર રાખવામાં આવતી નહિ.

આ જ અરસામાં ઇંગ્લંડ, જે તે વખતે ઉદ્યોગમાં બીજા બધુ દેશો કરતાં આગળ હતું તેણે ખેતી બિલકુલ છોડી દીધી અને કેવળ પોતાના ઉદ્યોગો અને પોતાની ખાણો ઉપર જ નભવાનો સંકલ્પ કર્યો. ખેતીમાંથી છૂટા થયેલા મજૂરો શહેરોમાં ભરાવા લાગ્યા, અને શહેરોમાં તેમને રહેવાનાં મકાનોનો પ્રશ્ન ઊભો થયો, જેનું સંતોષકારક નિવારણ હજી નથી થયું. મજૂરો ગમે તેમ મરઘાં, ઢેડાં અથવા કબૂતરોની માફક થોડી જગામાં સેળભેળ ખડકાવા લાગ્યા. તેને લીધે દારિદ્રની સાથે દુરાચાર, ચોરી, શરાબખોરી અને બીજા અનેક દુર્ગુણો મજૂરોમાં ફેલાયા મોટામોટા રાક્ષસી યંત્રોએ સમાજના જૂના તંત્રને તોડીફોડી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. યંત્રોદ્વારા થયેલી ઉદ્યોગની ખિલવણી સાથે વચલા વર્ગના કારીગર વર્ગનો નાશ થયો, અને સમાજમાં બે વર્ગ પડી ગયાઃ એક મૂડીવાળાનો, જેઓ એટલા શ્રીમંત બની ગયા કે મોટા જમીનદારો અને અમીરઉમરાવોની પંક્તિમાં આવી ગયા, અને બીજો મજૂરોનો, જેની દશા દિનપ્રતિદિન બગડતી જ ચાલી

તે વખતના આરંભકાળના અર્થશાસ્ત્રીઓએ મજૂરીના દર કેટલા હોવા જોઈએ એ બાબત એક નિયમ પ્રતિપાદિત કર્યો હતો કે જેમ બીજા માલની કિંમત તેના ખપ અને છત ઉપરથી અંકાય છે તેમ મજૂરીના દર પણ મજૂરોના ખપ અને છત ઉપરથી નક્કી થાય છે અને મજૂરીના દર હમેશ એટલા જ રહેવાના જેથી મજૂરોનું માંડમાંડ પેટ ભરાય મજૂરીના દર જો કોઈ પણ કારણસર વધવા પામે તો બીજા માણસો તેમાં આકર્ષાય, મજૂરો વધારે લગ્નો કરે અને તેમની સંખ્યા વધે એટલે છત વધી જતાં મજૂરીના દર પાછા ઘટે પેટપૂરતુ ખાવાનુ ન મળે એટલા ઓછા દર થઈ જાય તો મજૂરો મજૂરી છોડીને પરદેશ જતા રહે ક્ર અને મજૂરોની અછતને લીધે દર પાછા વધે આમ ઘડિયાળના

લોલકની માફક મજૂરીના દર આઘાપાછા થઈ સ્થિર થાય છે અને માંડમાંડ પેટિયું નીકળી શકે એટલા અથવા તેની આસપાસ રહે છે આ નિયમમાં માણસને માણસ તરીકે નહિ પણ એક બજારી વસ્તુ તરીકે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સભ્ય સમાજને શોભે એવો આ નિયમ નથી. છતાં તેને આધારે મૂડીવાળા કહેતા: મજૂરોની ખુશી હરીફાઈમાં મજૂરીના જે દર ઠરે તે પગાર. તે પ્રમાણે કામ કરવા—ન કરવાને તેઓ સ્વતંત્ર છે. પરંતુ આ સ્વતંત્રતા શા કામની? મજૂરો કારખાનામાં મજૂરી ન કરે તો ખાય શું? એટલે દેખાવમાં સ્વતંત્ર હોવા છતાં ગુલામ જેવી જ તેમની દશા થઈ. આ ઉપરાંત તે વખતે ઇંગ્લંડમાં તો એવો કાયદો હતો કે મજૂરીના દર વધારવા કોઈ સંપ કરીને મંડળ બાંધે તો તે ગેરકાયદે ગણાય. એટલે મજૂરો એકઠા મળી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા કે પોતાના હકનું સંરક્ષણ કરવા કોઈ મંડળ પણ બાંધી શકતા નહિ મૂડીવાળાઓ તો એકની સામે બીજા મજૂરને ઊભો કરી આખા મજૂરવર્ગને ચુસાય તેટલુ ચૂસતા. યંત્રોની શોધને લીધે માલ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો અને મજૂરીનું દામ ઓછુ લાગવા માંડ્યુ તેથી સસ્તો પણ થવા લાગ્યો. તેનો તમામ લાભ મજૂરોને ચૂસીચૂસીને મૂડીવાળા લેવા લાગ્યા.

આ પરિસ્થિતિમાંથી વળી એક બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ. માણસની જરૂરિયાતને હદ હોય છે પણ મોજશોખને હદ હોતી નથી. યંત્રોને લીધે જરૂરિયાતનો માલ મોટા જથ્થામાં તૈયાર થવા લાગ્યો, પણ મજૂરોની અથવા આખા આમવર્ગની વધતી જતી ગરીબાઈને લીધે તેમની ખરીદ કરવાની.શક્તિ ઘટતી જ જતી હતી શ્રીમંત લોકો પોતાની જરૂરિયાત જેટલો માલ ખરીદ કર્યા

પછી આવા વધારે માલને શું કરે! એટલે મોજશોખનો માલ બનાવવાનાં કારખાનાં વધવા લાગ્યાં. કારણ શ્રીમંત લોકો એ માલ ખરીદે. એટલે પરિસ્થિતિ તો એવી થઈ કે જે માલની મજૂરોને કે આમવર્ગને જરાય જરૂર ન હોય, કેવળ શ્રીમંતોના વૈભવને અર્થે જ જે હોય, તેવો માલ તૈયાર કરવામાં મજૂરોના લોહીનું પાણી થવા માંડ્યું. વળી મોટાં યંત્રોને લીધે માલ બહુ મોટા જથ્થામાં, દુનિયાને જરૂર હોય તે કરતાં પણ મોટા જથ્થામાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો, એટલે તે માલ વેચવા બજારો શોધવાની હરીફાઈ આ ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં ચાલી. બીજા દેશોનાં બજાર કબજે કરવાની હરીફાઈ એ ગયા મહાયુદ્ધનું એક બહુ મોટું કારણ છે.

નાખ્યાં ઉપર કેવળ પાચ ટકા નફા લેવાનું મુકરર કર્યું આ રૉબર્ટ ઓવેને ઘણા લેખો લખ્યા અને તેમા મજૂરોને દુરાચાર અને ગરીબીમાથી બચાવવાની સમાજની ફરજ છે એ બતાવ્યુ તથા પોતાના સાથી મૂડીદારોના સ્વાર્થ અને આળસ ઉઘાડા પાડ્યા ઈ સ ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૮ સુધી તેનો આ અખતરો બહુ સારી રીતે ચાલ્યો તેના તાબામાં ૨૦૦૦ મજૂરો હતા તેમની સ્થિતિ તેણે સુધારી અને તેમ છતા કારખાનામા વેપારની દૃષ્ટિએ ખોટ ન આવવા દીધી મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે સરકારે વચ્ચે પડવુ જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત તેણે જ પ્રથમ સરકાર પાસે રજૂ કર્યો, અને તેના જ પ્રયાસથી સને ૧૮૧૯મા પહેલો ફૅક્ટરી લૉ પસાર થયો, જેમા મૂડીવાળાઓને મજૂરોની ગરીબાઈ તથા પરવશતાનો લાભ લેતા અટકાવવાનો કાર્ય આશય હતો પરતુ આ કાયદો નમાલો હતો નવ વર્ષની નીચેના બાળકોને આ કાયદાએ રક્ષણ આપ્યુ અને કામના કલાક વધારેમા વધારે બાર નક્કી કર્યા ! આવા કાયદાથી શુ વળે ? પરતુ એકવાર સરકારે વચ્ચે પડવુ જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત સ્થપાયો એટલે કાયદામા દિનપ્રતિદિન સુધારા થતા ગયા બીજા દેશોમા પણ આવા કારખાનાને લગતા કાયદા રચાવા માડ્યા પરંતુ ઓવેનના અખતરામા મજૂરોના હક્કનો સ્વીકાર નહોતો કારખાનાદાર પરોપકારી વૃત્તિનો હોય તો મહેરબાનીની રાહે મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા તે પ્રયત્ન કરે સરકાર પણ મજૂરોને જાણે મહેરબાનીની રાહે રક્ષણ આપતું હતુ અને જ્યારે જ્યારે મજૂરોના હિતનો કોઈ પણ કાયદો રાજસભામા આવતો ત્યારે મૂડીવાળાઓના સખ્ત વિરોધ વિના તે ભાગ્યે જ પસાર થતો રૉબર્ટ ઓવેનના કારખાનાની માફક સન લાઈટ સોપનુ કારખાનું બોર્નવિલમા કેડબરી બ્રધર્સની પેઢી તથા અમેરિકામા ફોર્ડનું મોટરનુ કારખાનુ આજે મજૂરોને

સુખસગવડ આપવાનો પ્રબંધ કરે છે, છતાં એકંદરે તો મૂડીવાળાઓનું વલણ મજૂરોને ચૂસવા તરફ જ છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં 'સોશ્યલિઝમ' શબ્દનો પ્રચાર પ્રથમ રોબર્ટ ઓવેને જ કર્યો. પરંતુ તેનું 'સોશ્યલિઝમ' જેમાં આમવર્ગનો, મજૂરોનો હિસ્સો હોય એવું તેમની સત્તાવાળું નહોતું. પરોપકારની વૃત્તિથી, મહેરબાનીની રાહે સંરક્ષણ આપવાની વૃત્તિથી, તે ઊભું થયેલું હતું. એ મજૂરોનું 'સોશ્યલિઝમ' નહોતું પણ માલેકોનું 'સોશ્યલિઝમ' હતું.

મજૂરોના 'સોશ્યલિઝમ'નો વિચાર કરતાં પહેલાં મજૂરોને રાહત આપવાના તથા તેમની સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી ચલાવવામાં આવતી બીજી એક પ્રવૃત્તિની ટૂંકી નોંધ વચમાં લઈશું. આ પ્રવૃત્તિ સહકારી મંડળીઓની છે. આજે દુનિયામાં આવી મંડળીઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે. આમાં ઘણી મંડળીઓ ધીરધારનું કામ કરનારી હોય છે. અને ઘણી સામટો માલ ખરીદી પડતર ભાવે વેચવાનું કામ કરે છે. પરંતુ મજૂરીના દર મજૂરોનો નિર્વાહ ચાલી શકે તેટલા જ હોઈ શકે એ પેલા અર્થશાસ્ત્રીઓનો કઠોર નિયમ જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી આવી રીતે સસ્તો માલ વેચનારી સહકારી મંડળીઓ મજૂરોને મહત્ત્વની રાહત શી રીતે આપી શકે? સસ્તો માલ મળવાથી મજૂરો સસ્તામાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે, તો મજૂરીના દર પણ ઘટે. એટલે જ્યાં સુધી સહકાર વડે ઉત્પત્તિનાં સાધનો અને કારખાનાંની વ્યવસ્થા મજૂરપક્ષના હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી મજૂરોનું કશું ખાસ હિત તે સાધી શકે નહિ. મજૂરોની સાચી અથવા પૂરી પ્રતિનિધિ નથી એવી સરકારો મારફત ચાલતી સહકારી મંડળીઓથી તો ભાગ્યે જ કશું થઈ શકે. મજૂરો પોતે જ જો સ્વાવલંબી સહકારી મંડળીઓ બાંધે તો ઘણું થઈ શકે. પરંતુ તે માટે તેમની પાસે

સાધનો જોઈએ અને સત્તા જોઈએ એટલે એવું સૂચવવામાં આવે છે કે સરકારે મજૂરોને સાધનો આપી સહકારના તત્ત્વ ઉપર આવા કારખાના ઊભા કરવાં પણ એ તો મજૂરોનું હિત ઇચ્છનારી સરકાર હોય તો થઈ શકે ને ? એટને ફરીફરીને આપણે ઠેર ને ઠેર આવીએ છીએ રાજ્યસત્તા મજૂરોના હાથમાં આવે તો જ તેમનું કલ્યાણ થાય

ઓવેનના પ્રયોગોની સાથે જ મજૂરોમાં પોતાનામાં સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ ઊભી થવા માંડી હતી પહેલાં મજૂરો પોતાના દર વધારવા જો મંડળ બાંધે તો તે ગેરકાયદે ગણાતા પણ તેથી કાંઈ મજૂરો મંડળો બાંધતા બિલકુલ અટક્યા નહિ તેઓએ જુદાજુદા નામો આપીને પોતાના છૂપા મંડળો બાંધ્યાં પછી તો આ મંડળો ઉપરથી કાયદાનું બંધન નીકળી ગયું અને આજે દરે દેશમાં મજૂરોના જબરદસ્ત મંડળો છે તેઓ હડતાળો પાડીને પોતાને જોઈતી રાહતો મેળવતા જાય છે અને પોતાના હક સ્થાપિત કરે છે પરંતુ આમાં પણ મૂડીવાળાઓ પાસેથી લેઈ શકાય તેટલું લેવાનોજ ભાવ છે અને આખું તંત્ર એવું ગોઠવાયેલું છે કે મજૂરોનું બહુ વળી શકે એમ નથી એટલે ચાલુ તંત્રમાં અતિશય મહત્ત્વના વિપ્લવકારક ફેરફારો ન થાય ત્યાં સુધી કાંઈ જ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર સમાજવાદી વ્યક્તિઓ દરેક દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ અને જુદીજુદી વ્યક્તિઓએ જુદીજુદી યોજનાઓ સમાજ આગળ રજૂ કરી

લૂઈ બ્લાંક નામના ફ્રેન્ચ સમાજવાદીનો એવો મત હતો કે મજૂરોની મોટામાં મોટી આવશ્યકતા મજૂરીના સાધનોની છે અને દરેક સરકારનું કર્તવ્ય છે કે પોતે એના સાધનો મજૂરોને ઊભા કરી આપે રાજ્ય બીજું કશું નથી કેવળ મજૂરોનું મહાજન છે અને રાજ્ય તરફથી જ કારખાના સ્થાપિત થાય તો ધીમેધીમે

ખાનગી કારખાનાનો અંત આવી જાય વળી તે એમ પણ કહેતો કે બુદ્ધિથી કામ કરનારને શરીરથી કામ કરનાર કરતા વધારે બદલો મળવો જોઈએ નહિ બુદ્ધિબળથી જેઓ સમાજની સેવા કરે છે તેઓનો સમાજમા ખૂબ આદર થાય છે એ બદલો તેમને માટે બસ છે ધન તો બુદ્ધિનુ કામ કરનાર અને શરીરમહેનતનું કામ કરનાર બન્નેને સરખુ જ મળવુ જોઈએ

જોસેફ પ્રુધો નામના ફ્રેન્ચ સમાજવાદીએ 'ધન શુ છે' એ નામના પુસ્તકમા બતાવ્યુ 'બીજાની પાસેથી ચોરી લીધેલા માલનુ નામ ધન છે' કારણ બીજાના શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલો માલ કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કર્યા વિના ધનિક માણસ ભાડુ, વ્યાજ અને નફાના રૂપમા પડાવી લે છે છતા તે કહેતો કે પ્રચલિત વ્યવસ્થામા એકદમ તો ફેરફાર નહિ થઈ શકે ધન ઓછુ કરવા તેની એક યોજના એવી હતી કે ભાડા અને વ્યાજની એક

માંથી લેવાયેલા લાભે આજે મૂડીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે અને તે આજની મજૂરીને પીસી નાખે છે. મજૂરીનાં સાધન—યંત્રો વગેરે—મજૂરોને હઠાવી તેમના સ્થાન પર બેસી ગયાં છે, અને એ નિર્જીવ સાધનો સજીવ મજૂરોને નિર્જીવ બનાવી રહ્યાં છે.'

પરંતુ આ બધા લેખકોમાં પોતાની બુદ્ધિ અને કલ્પનાના પ્રભાવે કાર્લ માર્ક્સે સહુથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સમાજવાદને તેણે શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું. તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ બહુ સૂક્ષ્મ હતી. તે ઉપરથી તેણે જોયું કે આજકાલ તમામ અર્થવ્યવહાર મૂડીને અધીન છે. દુનિયામાં મૂડીનું જ રાજ્ય છે. મજૂરો ગણાય છે સ્વતંત્ર, પરંતુ તેમની સ્થિતિ ગુલામ જેવી જ છે. દરેક દેશમાં સમાજના બે વર્ગ પડી ગયા છે: એક મૂડીવાળો, જે પોતાની મૂડીના બળે બીજાની મજૂરીનો લાભ ઉઠાવે છે; અને બીજો ગરીબ મજૂરોનો વર્ગ, જે કહેવાય છે સ્વતંત્ર, પરંતુ નથી તેની પાસે જમીન, નથી તેની પાસે ઓજારો કે યંત્રો, નથી પોતાના શરીર સિવાય બીજું કશું સાધન. એ વર્ગ મૂડીવાળાને ત્યાં કોઈ પણ સ્થિતિમાં મજૂરી કરવા ન જાય તો કરે શું? મૂડીશાહીમાં મજૂરીના દરનો પેલો નિર્દય કાયદો ચાલે છે તે પ્રમાણે મજૂરને તો તેનું પોતાનું અને તેના કુટુંબનું પેટિયું માંડમાંડ નીકળી શકે એટલી જ મજૂરી મળે. ધારો કે એ રકમ દિવસના આઠ આના છે. પણ મજૂરના એક દિવસના શ્રમમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેની કિંમત તો બજારમાં વધારે ઊપજે છે. કાચા માલની કિંમત, મૂડીનું વ્યાજ, વ્યવસ્થાપકનો પગાર વગેરે ખર્ચ વસ્તુની ઊપજેલી કિંમતમાંથી બાદ કરતાં જો આઠ આના ઉપર રકમ રહે તો એ વધારા ઉપર કોનો હક ગણાય એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. મૂડીદાર કહે છે કે પોતે કારખાનું ચલાવવામાં જોખમ વહોરે છે માટે વધારાનો હકદાર તે છે. કાર્લ માર્ક્સનું કહેવું એ છે કે એ

વધારા ઉપર સમાજની માલકી હોવી જોઇએ, સમાજ સુવ્યવસ્થિત ન હોય તો કારખાનું જ ક્યાંથી ચાલે કે એ વધારો રહે? વળી મજૂરને માત્ર પેટિયું જ શા માટે મળવું જોઈએ? જે મજૂરી કરે તેને પોતાની વાજબી જરૂરિયાત જેટલું મળવું જ જોઈએ. બીજા બધાની જરૂરિયાતો બહુ મોટી અને મજૂરની જરૂરિયાત થોડી એ અન્યાય છે. કુદરતે આપેલી સાધનસામગ્રી ઉપર મજૂરી કરવાથી સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો તત્કાળ ઉપભોગ ન કરી નાખતા જે બચે છે તે મૂડી તરીકે રહે છે. આ મૂડી ઉપર એક નાનકડો વર્ગ હક કરી બેઠો છે તે અન્યાય છે. મૂડીની ઉત્પત્તિ તો મજૂરીમાથી જ થયેલી છે. એટલે મૂડી ઉપર મજૂરોની જ માલકી હોય સમાજમા કોઈને કામ કર્યા વિના ખાવાનો અધિકાર નથી આજના મૂડીદારો પોતાના ખાનગી માલકીહક્કને કારણે વ્યાજ, ભાડુ કે નફાના રૂપમા જે મેળવે છે તે કામ કર્યા વિનાનુ હોઈ અન્યાયનુ છે સંપત્તિના ઉત્પાદનમા તેઓ પોતાના શારીરિક કે બૌદ્ધિક શ્રમથી હિસ્સો આપે અને તેના બદલામા બીજા મજૂરોની માફક જ પોતાની વાજબી જરૂરિયાત જેટલું લઈ લે આમ આખો સમાજ મજૂરી કરનારો બની જાય.

થયો છે અને મૂડીવાળા તેમના દુશ્મન છે. દુનિયાના તમામ મૂડીવાળાની સામે કોઈ પણ દેશનો ભેદ ગણ્યા સિવાય મજૂરવર્ગ ઊભો છે. પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી તેણે જોયું કે મૂડીદાર તથા મજૂર એ બેનાં હિત પરસ્પરવિરોધી હોઈ બન્ને વર્ગો પ્રતિપક્ષી છે. આજે એ બે વર્ગ વચ્ચે ભયંકર વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે. મજૂરોને પોતાની લૂંટાયેલી સ્થિતિનું ભાન કરાવી પોતાના વર્ગના અભિમાની બનાવવા જોઈએ. તેઓ સંગઠિત થાય એટલે મૂડીદારોનું આવી બને. દુનિયામાં મોટાં યુદ્ધો મૂડીશાહીને લીધે જ ઊભાં થાય છે માટે દુનિયાની સુખશાન્તિ સારુ મૂડીશાહીનો અંત આણવાની જરૂર છે. મજૂરોએ સંગઠિત થઈને મૂડીદારો સામે લડવામાં કશું જ ગુમાવવાનું નથી, માત્ર પોતાની બેડીઓ જ તોડી નાખવાની છે. તે માટે સામાજિક વિપ્લવ થવાની જરૂર છે. એ વિપ્લવ હિંસામય થશે એ અનિવાર્ય છે. કારણ આજે પ્રચલિત સરકારોના લશ્કરી બળ ઉપર જ મૂડીદારી ટકી રહેલી છે. પ્રચલિત સરકારોનું બધું તંત્ર મૂડીદારોના હાથમાં છે. એટલે લશ્કરી બળવાળી સરકારોને ઉથલાવી પાડ્યા સિવાય મૂડીદારોનો અંત આવે નહિ. વળી પ્રચલિત સરકારોને ઉથલાવી પાડ્યા પછી પણ તમામ રાજ્યસત્તા સમાજવાદી મજૂરોએ હસ્તગત કરવી જોઈએ. અને એ સત્તાનો ઉપયોગ આખી દુનિયામાં સમાજવાદ સ્થાપવામાં કરવો જોઈએ. તો જ વિપ્લવ ટકે અને વિપ્લવનું કામ આગળ ચાલે. વર્ગવિગ્રહ તીવ્ર થાય, પરિણામે હિંસામય વિપ્લવ થાય અને રાજ્યસત્તા સમાજવાદી મજૂરો હસ્તગત કરે તો જ દુનિયામાં સમાજવાદ સ્થપાય, એમ કાર્લ માર્ક્સનું કહેવું છે. ઉદ્યોગમાં આગળ વધેલા દેશો—જેવા કે ઇંગ્લંડ કે જર્મની—તેમાં આવો વિપ્લવ વહેલો થશે એવું તેનું માનવું હતું. કારણ મૂડીદારોનું જોર વધારે હોય ત્યાં મજૂરોની દશા ખરાબ હોય, કંગાલિયત, ભૂખમરો અને બેકારી સમાજમાં

વધારે ફેલાયેલાં હોય, એટલે મજૂરો મૂડીદારોની સામે વહેલું માથું ઊંચકે. તેની આ આગાહી સાચી ન પડી. ઈંગ્લંડ કે જર્મની જેવા ઉદ્યોગમાં આગળ વધેલા દેશમાં વિપ્લવ થવાને બદલે રશિયા જેવા ખેતીવાળા દેશમાં વિપ્લવ થયો. માર્ક્સે કલ્પી હતી તે કરતાં જુદી જ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તેથી એમ બન્યું. છતાં તેણે કલ્પેલો વિપ્લવ એક સ્થળે નહિ તો બીજે સ્થળે થયો તો ખરો જ.

માર્ક્સ કેવળ સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરનારો નહોતો. મજૂરોએ શું જ કરવું જોઈએ એ બાબતનો તેણે જબરો પ્રચાર કર્યો અને જુદાજુદા દેશના મજૂરો ઉપર પોતાના વિચારોની સબળ છાપ પાડીને બધા મજૂરોને સંગઠિત કર્યા. આજે દુનિયાના તમામ સમાજવાદીઓનું વલણ મજૂરો અને એકલા મજૂરોના જ સંગઠન તરફ છે. મજૂરોએ સંગઠિત થઈને વત્તેઓછે અંશે સમાજને બિનજવાબદાર એવા ખાનગી મૂડીવાળાઓના હાથમાંથી આર્થિક અને રાજદ્વારી સત્તા લઈ લેવી એ તેમનો કાર્યક્રમ છે.

કાર્લ માર્ક્સે સિદ્ધાન્તમાં જે પ્રતિપાદિત કર્યું અને બહુ જબરદસ્ત આંદોલન કરી જેને માટે ભૂમિકા તૈયાર કરી તે વસ્તુ રશિયામાં લેનિન અને તેના સાથીઓએ અમલમાં મૂકી.

માર્ક્સે મજૂરવર્ગમાં એવી ભાવના પ્રગટાવી કે દેશાભિમાન અથવા દેશભક્તિ જેવી વસ્તુ મજૂરોને માટે નથી. મૂડીદાર સ્વદેશી હો કે પરદેશી, મજૂરોને ચૂસવામાં સૌ સરખા જ છે. એટલે મજૂરોએ દેશાભિમાની મટી જઈ વર્ગાભિમાની થવું જોઈએ. છતાં '૧૪ થી '૧૮ સુધીના યુરોપના મહાયુદ્ધ દરમ્યાન પોતપોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના મમત્વે તથા કેટલેક દરજ્જે ખોટી રીતે પોષાયેલી દેશભક્તિએ સમાજવાદીઓની આ સાર્વભૌમ ભાવનાને બહોળા મોળી પાડી નાખી. પોતાની વસાહતોમાંથી ધન

-દસડી લાવનાર ઈંગ્લંડ જેવા દેશમાં તો એ ધનમાંથી મજૂરોને પણ ટુકડા મળતા એટલે તેમની સ્થિતિ બીજા દેશના મજૂરો કરતાં સારી હતી. એટલે વસાહતવાળા દેશોમાં સમાજવાદી ચળવળે જોર જ ન પકડયું. પરંતુ રશિયામાં તેને અનુકૂળ ક્ષેત્ર અને અવસર મળ્યાં. ઝારના જુલમથી રશિયાના ખેડૂતો ત્રાસ પામી ગયા હતા એ તો હતું જ. અને ઝારે રશિયાને લડાઈમાં હોમ્યું પછી તો જુલમની સાથે ભૂખમરો વધ્યો. ૧૯૧૭માં એવી સ્થિતિ આવી ગઈ કે લોકો વારે ને ઘારે 'અન્ન, અન્ન' પુકારતા તરફડવા લાગ્યા. લડાઈ નહોતી ગમતી લોકોને, નહોતી ગમતી સિપાહીઓને; કારણ સિપાહીઓના પગાર ચડી ગયા હતા, તેમને પૂરતાં કપડાં નહોતાં મળતાં, ખોરાક નહોતો મળતો અને લડવાનાં હથિયાર નહોતાં મળતાં. રશિયાના સમાજવાદી આગેવાનોની સરદારી નીચે ત્યાંના મજૂરમંડળોએ જ્યારે ઝારની સામે ખુલ્લો બળવો જાહેર કર્યો, ત્યારે ઝાર પાસે પોતાનું રક્ષણ કરવા સૈન્ય જ નહોતું. તેણે જે ટુકડીઓ મજૂરો સામે મોકલી તે મજૂરો સામે લડવાને બદલે વિખરાઈ ગઈ, એટલે ઝારને જીવ લઈને ભાગવું પડયું. પછી જે આગેવાનોના હાથમાં સત્તા આવી તેમણે પણ લડાઈ ચાલુ રાખી અને રાજ્યબંધારણ ઘડવા માટે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા બોલાવવા વિચાર કર્યો. પણ લોકોને તો જોઈતી હતી શાન્તિ. તેમને લડાઈ નહોતી જોઈતી, પણ ખાવાનું જોઈતું હતું. લેનિને લોકોને શાન્તિ અને રોટી એ બે આપવાનું વચન આપી મજૂરોને તથા ખેડૂતોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. પેલા આગેવાનોને ભાગવું પડયું અને લેનિન તથા તેના સાથીઓના હાથમાં સત્તા આવી. પછી રશિયામાં સમાજવાદ સ્થાપવાનો મહાન પ્રયોગ શરૂ થયો. તેનું વર્ણન 'બોલ્શેવિક રશિયા'વાળા લેખમાં છે.

બોલ્શેવિક રશિયા*

રશિયામા બોલ્શેવિક પક્ષે રાજ્યસત્તા કબજે કરી અને છેવટે કેટલાક ઝનૂની બોલ્શેવિકોએ ઝાર અને તેના કુટુંબનો નિર્દય રીતે અંત આણ્યો ત્યા સુધીની હકીકત આ પુસ્તકમા આપવામા આવી છે પરતુ ત્યારપછી રશિયામા શુ થયુ એ વાચકો આગળ મુકાય તો આ પુસ્તક વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે તેથી જે વચનો આપીને બોલ્શેવિક લોકોએ પ્રજાને પોતાના પક્ષમા લીધી હતી તે વચનોનો અમલ કરવામા તેમને કેટલી મુશ્કેલીઓ પડી, ઝારશાહી ઊથલી ગઈ પરતુ જે તત્ત્વ ઉપર એ ચાલી રહી હતી તે તત્ત્વના ખુદ રશિયાના તેમજ પરદેશી ઉપાસકો તરફથી બોલ્શેવિક સરકાર ઉપર કેવુ આક્રમણ થયુ, અને છેવટે એ બધા વિરોધો શમાવી દઈને બોલ્શેવિક સરકારે સામ્યવાદને અમલમા મૂકવાનો પ્રયોગ કેવી રીતે ચલાવ્યો તેની ટૂકી રૂપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન અહીં કર્યો છે

* 'રશિયાનુ ઘડતર'માથી પુરવણી પ્રકરણ

બોલ્શેવિકોએ પોતાના હાથમાં રાજ્યસત્તા લીધી પરંતુ મૉસ્કો અને પેટ્રોગ્રેડ એ શહેરોમાં તથા તેની આસપાસના થોડા પ્રદેશમાં જ તેની અસર થઈ હતી. દેશનો મૂડીદાર અને જમીનદાર વર્ગ તો બોલ્શેવિકોની વિરુદ્ધ જ હતો. જૂના લશ્કરના અમલદારો તથા એવા બીજા સરદારો પાસે મશીનગનો હતી અને લડાઈનો થોડો-ઘણો સરંજામ હતો. તે વડે તેમણે લૂંટફાટનો ધંધો આદર્યો અને મોટાં શહેરોમાં ધોળે દહાડે ગોળીબાર કરીને લૂંટ ચલાવવા લાગ્યા. બોલ્શેવિક સરકારને આથીયે મોટી મુશ્કેલી જુદાંજુદાં ખાતાંના સરકારી અમલદારો તરફની હતી. તેમનામાંના ઘણા બોલ્શેવિકોના હાથ નીચે કામ કરવા તેમજ તેમની સાથે સહકાર કરવા રાજી નહોતા. આ બધું કડકાઈથી દાબી દેવાનું કામ લેનિનની સમક્ષ હતું. તેણે એકદમ હુકમ છોડ્યો: "જે કામ નહિ કરે, તેને ખાવાનું મળશે નહિ." જે સરકારી નોકરોએ સહકાર કરવાની આનાકાની કરી તેમને તાબડતોબ બરતરફ કરવામાં આવ્યા. બેંકોએ તિજોરીઓ ખોલવા ના પાડી એટલે તે તોડીને ખોલવામાં આવી. મુખ્ય સેનાપતિએ એક વખત લેનિનના એક હુકમની અવજ્ઞા કરી. તત્કાળ તેને રૂખસદ આપવામાં આવી અને પાંચ મિનિટની અંદર એક જુવાન બોલ્શેવિકને એ પદ આપવામાં આવ્યું.

ખેડૂતોએ જમીનદારોને પોતાની જાગીરો ઉપરથી હાંકી કાઢવા માંડ્યા હતા અને મજૂરો માલિકોને હાંકી કાઢી કારખાનાંનો કબજો લેવા માંડ્યા હતા, તે આ પુસ્તકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. દેશમાં ચાલતી અંધાધૂંધી અને લડાલડીનો લાભ લઈ કેટલાક માલિકોએ કારખાનાંના સંચાકામમાં ભાંગફોડ કરી નુકસાન કરવા માંડ્યું.

ખેડૂતોએ જાગીરોનો કબજો લીધો તેમાં પણ વિચારવિવેક

તો નહોતો જ જળવાયો. એ આખી ક્રિયા વ્યવસ્થિત વહેંચણીના સ્વરૂપની નહિ પણ અવ્યવસ્થિત લૂંટના જેવી થઈ. દ્વેષથી પ્રેરાયેલાં અને નિરંકુશ બનેલાં ખેડૂતોનાં ટોળાંએ જમીનદારોનાં મકાનો, સારી રીતે ઉછેરેલાં ઢોરઢાંખર, મશીનરી, પુસ્તકાલયો, ફર્નિચર એ બધાનો નાશ કરવા માંડ્યો. એટલે કારખાનાં તેમજ જાગીરોની બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડી. કારખાનાંમાં બગાડ થતો અટકાવવા સોવિયેટ સરકારે તમામ કારખાનાંનો કબજો લઈ લીધો અને પોતાની સીધી વ્યવસ્થા નીચે તે ચલાવવા માંડ્યાં. તે જ પ્રમાણે જાગીરોનો કબજો પણ સરકારે લઈ લીધો અને તેના ઉપર ધીમેધીમે જમીનવિનાના ખેડૂતોને વસાવી સામ્યવાદી ધોરણ ઉપર ત્યાં ખેતી કરવા માંડી. જોકે આ ધોરણને ખેડૂતમજૂરો ટેવાયેલા નહિ હોવાથી તેઓ ઓછું કામ કરતા, તેના ઉપર ઉત્પન્ન ઓછું જ થતું, અને અવ્યવસ્થા ચાલતી.

લોકોને રોટી આપવાનું વચન આપીને બોલ્શેવિકોએ દેશમાં સત્તા હસ્તગત કરી હતી. પણ દેશભર વ્યાપી રહેલો ભૂખમરો એકદમ કંઈ ઓછો જ થાય એમ હતો ? એક તરફથી કરોડો લોકો ભૂખે મરતા હતા, ત્યારે જે થોડાની પાસે પૈસા હતા તે લોકો તો પહેલાંની જેમ અમનચમન કરતા હતા. બોલ્શેવિક સરકારની સત્તા બધે પહોંચી શકતી પણ નહોતી, એટલે કેટલાયે શહેરોમાં ધનિક લોકો સોવિયેટ સરકાર આજે પડશે, કાલે પડશે એવી આશામાં મોજ માણતા હતા. જર્મની સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહેલું જોઈએ, એમ જે લોકો દેશભક્તિથી પ્રેરાઈને કહેતા તેઓ જ હવે જર્મની વિજયી થાય અને પેટ્રોગ્રેડ ઉપર ચડી આવે એમ ઇચ્છવા લાગ્યા. સામાજિક વિપ્લવ પ્રત્યેના અણગમાની લાગણી પરરાજ્યની ધૂંસરીના ભયની લાગણી કરતાં વધારે પ્રબળ હતી. આજે

આપણા દેશમાંએ રૂઢ થઈ ગયેલા વિશેષ અધિકારો અને પચાવી પાડેલી માલમિલકત ગુમાવવાનું જોખમ વહોરવાને બદલે આ પારતંત્ર્ય ભલે રહ્યું એમ કહેનારા ઘણા નથી પડયા ?

દેશના આંતરિક વિગ્રહ અને અંધાધૂંધી ઉપરાંત બહારના દુશ્મનોનો ભય પણ સોવિયેટ સરકારને ઓછો નહોતો. સોવિયેટ સરકારે રશિયાનો ઘણો મુલક અને ઘણા હકો ગુમાવીને જર્મની સાથે ૧૯૧૮ના માર્ચમાં સુલેહ કરી નાખી હતી, છતાં જર્મની સોવિયેટ સરકાર ઉપર ડોળા તો કાઢયાં જ કરતું હતું. ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ વગેરે મિત્રરાજ્યો જર્મનોને જોકે ધિક્કારતાં હતાં, પરતુ બોલ્શેવિકોને તેથીયે વિશેષ ધિક્કારતાં હતાં. અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને સને ૧૯૧૮ની શરૂઆતમાં મળેલી સોવિયેટ મહાસભાને હાર્દિક અભિનંદનનો સંદેશો પાઠવ્યો હતો, પણ તેનો તેને થોડા જ વખતમાં પશ્ચાત્તાપ થવા માંડયો હતો. બધાં જ મિત્રરાજ્યો રશિયામાં ચાલી રહેલી વિપ્લવવિરોધી પ્રવૃત્તિઓને ખાનગી રીતે પૈસાટકાની મદદ કરી રહ્યાં હતાં, અને પોતે પણ છૂપી રીતે એ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતાં હતાં. સોવિયેટ સરકારે પોતાની ગજધાની પેટ્રોગ્રેડથી ફેરવી મોસ્કોમાં કરી હતી. ત્યાં પરદેશી જાસૂસો સારી પેઠે ભરાયા હતા, અને તેઓ સોવિયેટ સરકાર સામે ખાનગી રીતે ઉશ્કેરણી કરી જ રહ્યા હતા. મિત્રરાજ્યો પાસેથી મદદ મળતાં માલમિલકતને ગુમાવી બેઠેલા જમીનદારો અને મૂડીદારો પણ જોરમાં આવ્યા હતા. '૧૮ના જુલાઈ માસમા રશિયાની આ સ્થિતિ હતી. સોવિયેટ સરકારનું જીવન જાણે એક પાતળી દોરી ઉપર લટકી રહ્યું હતું. ,

ફ્રાન્સમાં જર્મની તથા મિત્રરાજ્યો વચ્ચે હજી સખ્ત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, છતાં રશિયામાં તો મિત્રરાજ્યો તેમ જ જર્મની બન્નેએ

બોલ્શેવિકોને કચડી નાખવાનો એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે પણ સમાન પ્રયત્ન આદર્યો હતો. એમણે રશિયા સામે રીતસર વિગ્રહ નહોતો જાહેર કર્યો, પરંતુ રશિયાના વિપ્લવવિરોધી આગેવાનોને લશ્કર તથા નાણાંની મદદ આપીને તેઓ ઉત્તેજન આપતાં હતાં. તેમની મદદથી જ ઝારના વખતના કેટલાક સરદારોએ સોવિયેટ સામે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. '૧૮ના ઑગસ્ટમાં સ્થિતિ વધુ બગડી અને બે પ્રસંગો એવા બન્યા કે તેથી બોલ્શેવિકોમાં ક્રોધ, નિરાશા અને ભય વ્યાપી ગયા. એક, લેનિનનો જાન લેવા તેના ઉપર હુમલો થયો; અને બીજું, ઉત્તર રશિયામાં આર્કેન્જલ આગળ મિત્રરાજ્યનું લશ્કર ઊતર્યું. મૉસ્કોમાં ભારે ખળભળાટ વ્યાપી ગયો, અને સોવિયેટ સરકાર પડુંપડું થઈ ગઈ. આખું મૉસ્કો શહેર દુશ્મનોથી ઘેરાઈ ગયું હતું. બોલ્શેવિકો પાસે ભાગ્યે જ કાંઈ લશ્કર હતું. પરંતુ તેમણે નિરધાર કર્યો કે જો મરવાનું જ છે તો પછી બહાદુરીથી લડતા લડતા મરવું. તેમની સામે પુષ્કળ કાવતરાં રચાઈ રહ્યાં હતાં, તે દાબી દેવા માટે સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં આખા દેશમાં તેમણે લશ્કરી કાયદો જાહેર કર્યો. 'વિપ્લવદ્રોહીઓને મારો,' 'ચડાઈ કરનાર પરદેશીઓ સામે નિર્દય જંગ જગાવો,' આ ઘોષણા સાથે બહારની દુનિયા સામે તેમજ અંદરના શત્રુઓ સામે તેઓ ખુનખાર લડતમાં ઊતર્યા. આખો દેશ એક ઘેરાઈ પડેલી છાવણી જેવો થઈ ગયો. જબરદસ્ત 'લાલ' * લશ્કર ઊભું કરવાના પ્રયત્નો ચાલ્યા, અને ટ્રૉટ્સ્કીને તે કામ સોંપવામાં આવ્યું.

મને ૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં મિત્રરાજ્યો અને જર્મની વચ્ચે સુલેહ થઈ. પરંતુ સને ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૦ એ બેય વર્ષ રશિયાને તો લડાઈમાં જ ગયાં. સોવિયેટ સરકારને એકલે હાથે અનેક

દુશ્મનો સામે લડવાનું હતું. એક વખત તો એવો આવ્યો હતો જ્યારે જુદાંજુદાં સત્તર મયંક 'લાલ' લશ્કર ઉપર આક્રમણો થયાં હતાં. ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જપાન, ઇટલી, સર્બિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા, રૂમાનિયા, બાલ્ટિક રાજ્યો, પોલેન્ડ અને તે ઉપરાંત અનેક વિપ્લવવિરોધી રશિયન સરદારો એ બધાંની સામે સોવિયેટને ઝૂઝવાનું હતું. પૂર્વ સાઇબીરિયાથી તે બાલ્ટિક અને ક્રીમિયા સુધી લડાઈ સળગી ઊઠી હતી. કેટલીયે વાર સોવિયેટનો અંત નજીક દેખાતો અને ખુદ મૉસ્કો ભયમાં આવી પડતું. એકવાર પેટ્રોગ્રેડ તો દુશ્મનોના હાથમાં આવી જવાની અણી ઉપર હતું. મિત્રરાજ્યોએ આખા રશિયાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. અને એ ઘેરો એટલો સખ્ત હતો કે ૧૯૧૯નું આખું વર્ષ રશિયા બહારથી એક ચીજ લાવી શક્યું નહિ, તેમ એક ચીજ બહાર વેચી શક્યું નહિ. પરંતુ આ બધી આફતોમાંથી સોવિયેટ સરકાર પાર ઊતરી ગઈ અને *પ્રત્યેક વિજયની સાથે તેનું બળ અને આત્મવિશ્વાસ વધતાં ગયાં.*

આટલી ભારે મુશ્કેલીઓની સામે સોવિયેટ રશિયા શી રીતે વિજયી નીવડ્યું? જર્મની સાથે પતાવટ કરી નાખ્યા પછી મિત્રરાજ્યો પાસે મોટાં લશ્કર ફાજલ પડ્યાં હતાં ખરાં. પરંતુ તે બધા સતત ચાલેલી ભારે લડાઈથી કંટાળીને થાકી ગયેલાં હતાં. તેઓ બીજી નવી લડાઈમાં ઊતરવા તૈયાર જ નહોતાં. ખાસ કરીને સોવિયેટ લશ્કરની સામે તેમને ઉતારવાનું કામ સહેલું નહોતું. નૂતન રશિયા પ્રત્યે તમામ દેશોના મજૂર વર્ગના લોક ભારે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા, અને સોવિયેટ રશિયા સામે ખુલ્લે ખુલ્લી લડાઈ જાહેર કરતાં પોતાને ઘેર વિરોધ ઊભો થાય એવો દરેક દેશને ડર લાગતો હતો. આખા યુરોપમાં ગમે ત્યારે બળવો જાગી ઊઠે એવી સ્થિતિ હતી. વળી મિત્રરાજ્યોમાં પણ અંદરઅંદર હરીફાઈ અને ઈર્ષા ઓછી નહોતી.

સુલેહ થયા પછી તેઓ અંદરઅંદર લડવા લાગ્યાં. એટલે એક પણ રાજ્ય બોલ્શેવિકોનો અંત આણવા માટે કટિબદ્ધ થવા તૈયાર નહોતું. બીજું કોઈ રાજ્ય લડવા જાય તો દરેક તેને નાણાં, યુદ્ધની સામગ્રી અને સલાહથી મદદ કરવા તૈયાર હતું. વળી તેમને એમ પણ લાગતુ કે સોવિયેટનો અંત એની મેળે જ આવશે

આ પરિસ્થિતિ સોવિયેટ રશિયાને અનુકૂળ હતી, અને તેથી પોતાની શક્તિ સંગઠિત કરવાનો તેને સમય મળ્યો. પરંતુ વિજયનું શ્રેય કેવળ બાહ્ય સંજોગોને જ આપવું યોગ્ય નથી. આવડા સમસ્ત વિરોધમાંથી રશિયા વિજયવંત આગળ આવ્યું, તેમાં રશિયાની પ્રજાએ જે શ્રદ્ધા, આત્મવિશ્વાસ, ત્યાગ ને અડગ નિશ્ચય બતાવ્યાં તેનો ફાળો ઓછો નથી. આળસુ અને અજ્ઞાન ગણાતી પ્રજામાં પણ સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ થતાં અજબ ચેતન સ્ફુરે છે. અને રશિયાને જે નેતાઓ મળ્યા હતા તેમણે પણ ભારે કૌશલ્ય બતાવ્યું તેમણે એક દલિત અને કંગાળ પ્રજાને બળવાન અને સુસંગઠિત રાષ્ટ્રમાં ફેરવી નાખી તથા પોતાના કાર્યને વિષે અજબ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ તેમણે પ્રજામાં પ્રગટાવ્યાં.

આ બધા નેતાઓમાં અગ્રણી લેનિન હતો તે આખી દુનિયા જાણે છે આ પુસ્તકમાં તેનું ટૂંકું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે. આવા મહાપુરુષોમાં જે વિવિધ પ્રકારના ગુણો અને શક્તિઓ રહેલાં હોય છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવું એ સમર્થ ચરિત્રકારને માટે પણ મુશ્કેલ હોય છે. એટલે આ પુસ્તકમાંનું ચરિત્રવર્ણન તેને ભાગ્યે જ ન્યાય આપી શકે. લેનિનની ફતેહની ખરી ચાવી તેના અદ્ભુત કૌશલ્ય અને સમયસૂચકતા કરતાં પણ જનતા પ્રત્યેના તેના અગાધ પ્રેમમાં વધારે રહેલી હતી. તે કાળમાં તેનાથી બીજા નંબરની વ્યક્તિ તે ટ્રૉટસ્કી હતો. તે હતો તો જબરો લેખક અને વક્તા. લશ્કરી વિદ્યાનો પૂર્વઅનુભવ કાંઈ જ ન

મગે છના આન્તરિક વિગ્રહ અને બહારના ઘેરાની વચ્ચે તેણે 'લાલ' લશ્કર ઊભું કર્યું અને આટઆટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે બે વર્ષ જે કુશળતાથી સેનાધિપતિત્વ કર્યું તેણે નિષ્ણાતોનો પણ આદર મેળવ્યો છે તેની વીગતો દુશ્મનો પણ વખાણતા તેનું સાહસ અવિચારીપણાની હદ સુધી પહોંચે એટલું હતું લડાઈમાં પોતાના જાનને જોખમમાં નાખતાં તે કદી અચકાતો નહિ લશ્કરમાં કોઈ શિસ્તનો ભંગ કરે અથવા બીકણપણું દેખાડે તો તેના પ્રત્યે તે કદી દયા રાખતો નહિ આ 'લાલ' લશ્કરની પાસે કેટલા અડગપણાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી તેનું એક ઉદાહરણ પેટ્રોગ્રાડના રક્ષણ વખતે કાઢેલા હુકમના શબ્દોમાંથી મળે છે "લોહીનું છેલ્લું ટીપું રહે ત્યાં સુધી પેટ્રોગ્રાડનો બચાવ કરવાનો છે એક તસુ પણ ખસવાનું નથી અને છેવટે શહેરની શેરીએ શેરીએ લડત ચાલુ રાખવાની છે

આ લડાઈ દરમ્યાન ટ્રોટ્સ્કી રશિયાના એક મહાવીર તરીકે આગળ આવ્યો પણ લેનિનમાં જે દયાભાવ હતો માનવપ્રેમ હતો તેની ટ્રોટ્સ્કીમાં ન્યૂનતા હતી તેથી તના ઉપર લોકોની લેનિનના જેટલી પ્રીતિ નહોતી તે બોલ્શેવિક મંડળમાં નવો દાખલ થયેલો હતો અને જૂના બોલ્શેવિકો સાથે લેનિનની દરમ્યાનગીરી વિના તેનું ગાડું ચાલી શકતું નહિ, એટલે લેનિનના મરણ પછી તરત જ તેને બીજાઓ સાથે અણબનાવ થયો અને આપણે આગળ જોઈશું કે વિપ્લવના આ મહાન વીરને 'લાલ' લશ્કરના સ્રષ્ટાને રશિયામાંથી દેશવટો મળ્યો

અને ૧૯૨૦ની આખર સુધીમાં બધી લડાઈઓનો અંત આવી ગયો અને રશિયા જેને માટે ઝંખી રહ્યું હતું તે શાન્તિ તેને આખરે મળી આ આખી લડાઈ દરમ્યાન ખુનામરકી કરવામાં

અને કેર વર્તાવવામાં વિપ્લવકારી તેમજ વિપ્લવવિરોધી એ બન્ને પક્ષોએ જબરી હરીફાઈ કરી છે કોણે વધારે ઘાતકીપણું કર્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. વિપ્લવવિરોધી સૈન્યોએ કેર કરવામાં કશી મણા નથી રાખી, પણ તેની સાથે લાલ લશ્કરનો જુલમ પણ ઓછો નહોતો. આખા દેશમાં ઘણાં નિર્દોષ માણસોને પારાવાર દુ:ખ સહન કરવા પડ્યાં. બોલ્શેવિક લોકો ઉપર ચોમેરથી હુમલા થતા હતા, તેઓ કાવતરાં તથા જાસૂસોથી ઘેરાઈ પડ્યા હતા, એટલે તેઓ પણ અકળાઈ ગયા હતા, અને કોઈના ઉપર જરાક સરખો વહેમ પડતાં તેને ભારે સજા કરતા. એમની ગજદારી પોલીસ જેને 'ચેકા' કહેવામાં આવતી તે આ ત્રાસ અને કનડગત માટે બહુ બદનામ થઈ છે. આ આતરિક લડાઈઓમાં સોવિયેટ સરકારની ગણતરી પ્રમાણે તેર લાખ પચાસ હજાર માણસો માર્યાં ગયા.

લડાઈની સાથે દુકાળ અને રોગ હમેશા આવે જ છે લડાઈ, ઘેરો, દુકાળ તથા રોગ એ ચારેએ મળીને દેશની ખાનાખરાબી કરી નાખી જ્યારે ચોમેરથી લશ્કરો દેશને ખૂંદતાં ફર્યા કરતાં હોય ત્યારે ખેડુતો બિચારા ક્યાથી ખેતી કરી શકે ? અને મજૂરોયે કારખાનાં શી રીતે ચલાવે ? વળી સામ્યવાદી અમલ જાહેર થયેલો એટલે કોઈની પણ પાસે તેની જરૂરિયાત કરતા વધારે હોય તે બળજબરીથી લઈ લેવામાં આવતું આથી ખેડુતો નવા અમલ પ્રત્યે અણગમો બતાવવા લાગ્યા ગરીબ અને મધ્યમ સ્થિતિના ખેડુતો માડમાંડ ખાવા જેટલુ જ પકવી શકતા, પણ શ્રીમન્ત ખેડુતોયે પોતાને ખાવા જેટલુ જ પકવીને બેસી રહેતા અથવા પાક્યુ હોય તો કેટલીકવાર બગાડી પણ નાખતા. દેશમાં પૂરતો ખોરાક નહોતો અને ખાવાનુ મળે નહિ, તેથી કારખાનામાં મજૂરો કામ કરવા રાજી નહોતા.

પરંતુ પરિસ્થિતિ પારખી લઈ સિદ્ધાન્તોને વસ્તુસ્થિતિની

સાથે ઘટાવી લેવાની અદ્ભુત કળા લેનિનમાં હતી. તેણે સામ્યવાદી અમલ એકદમ બંધ કર્યો અને નવી નીતિ અખત્યાર કરી. તેને નવી અર્થવ્યવસ્થા (ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી) કહેવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થામાં ખેડૂતોનો પોતાની જમીન ઉપરનો ખાનગી માલકી-હક મંજૂર રખાયો અને પોતે પકવે તે વેચવાની તેને છૂટ મળી. નાના વેપારીઓને પણ ખાનગી વેપાર કરવાની છૂટ મળી. આમાં સામ્યવાદી સિદ્ધાન્તો કાંઈક અંશે જતા કરવામાં આવ્યા, પણ કામચલાઉ ઉપાય તરીકે લેનિને તેનું સમર્થન કર્યું. લોકોને આ નવી અર્થવ્યવસ્થાથી ખૂબ રાહત મળી. પરંતુ રશિયાનાં દુઃખનો અંત હજી નહોતો આવ્યો. બીજે વરસે વરસાદ ન પડ્યો અને આખા દેશમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. તેમાં લાખો લોકો મરી ગયા. મહાયુદ્ધને પરિણામે દેશ ઘસાઈ તો ગયો જ હતો. અને ત્યારપછી આંતરિક વિગ્રહ અને વેરો આવ્યો. વળી નવા સામ્યવાદી સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવા જતાં આર્થિક અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ હતી, અને એ બધી હાડમારીઓમાં પૂરણી કરવા આ દુકાળ આવ્યો. રશિયાને દોહ્યલા દિવસ આવ્યા. આખી દુનિયાથી જુદો માર્ગ પકડેલો એટલે બીજા દેશો દુકાળસંકટનિવારણ માટે મદદ કરવા પણ ના પાડવા લાગ્યા. યુરોપના દેશોએ કહ્યું કે સોવિયેટ સરકારે ઝારના વખતનાં દેવાંનો ઇનકાર કર્યો છે તે દેવાં આપવાનું જો તે વચન આપે તો અમે મદદ કરીએ. પોતાનાં ભૂખે મરતાં બાળકો માટે રશિયાની માતાઓએ હૃદયવિદારક અપીલ કરી, તેની અસર યુરોપના કોઈ દેશ ઉપર ન પડી. કેવળ અમેરિકાએ સિનશરને સારી મદદ આપી.

છતાં ઇંગ્લંડ તથા યુરોપના બીજા દેશોએ જ્યાં પોતાનો સ્વાર્થ સધાયો ત્યાં સોવિયેટનો બહિષ્કાર ન કર્યો.

નવી અર્થવ્યવસ્થા અમલમાં મૂકીને સોવિયેટ સરકાર ખુવાર થઈ ગયેલી પ્રજાને ફરી ઊભી કરવાના મહાન કાર્ય પાછળ મંડી હતી.

દેશની નવી અર્થરચના કરવા માટે તેમને વિવિધ સાધનસામગ્રી અને રેલવે એન્જીનો, મોટરગાડીઓ તથા લારીઓ, ટ્રેક્ટરો તથા બીજી મશીનરીની જરૂર હતી. આ બધું તેમને પરદેશમાંથી જ મળી શકે એમ હતું. પણ તે ખરીદવાનાં નાણાં તેમની પાસે નહોતાં. ખરીદેલા માલની કિંમત હપ્તાથી ભરવા તેઓ તૈયાર હતા. પરંતુ બીજા દેશો સાથે બોલ્યાવહેવાર હોય ત્યારે તે બની શકે. રશિયા બીજા મોટા દેશો સાથે વેપારસબંધો બાંધવા ઉત્સુક હતું. પણ મોટા દેશો તો બોલ્શેવિકોને ધિક્કારતા અને તેમના સામ્યવાદને એક મોટી આફત ગણતા. '૧૭થી '૨૧ના ચાર વરસના ગાળામાં તેને દાબી દેવા તેમણે તનતોડ પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. છતાં રશિયા જેવો કાચો માલ પેદા કરનારો દેશ પોતાનો કાચો માલ સસ્તો આપીને મશીનરી તથા તેને લગતો તૈયાર માલ ખરીદવા તૈયાર થાય, ત્યારે એવા લીલા ઘરાકને જતો કરવાનું વેપારી ઇંગ્લંડને તથા અમેરિકાને પોસાય એમ નહોતું. સામ્યવાદ પ્રત્યેના તિરસ્કાર ઉપર નફાના લોભની લાગણીએ છેવટે વિજય મેળવ્યો, અને ઇંગ્લંડ તથા બીજા ઘણાખરા દેશો રશિયા સાથે વેપારી સંબંધ જોડવા સને ૧૯૨૧માં જ તૈયાર થઈ ગયા. જોકે સોવિયેટતંત્ર ભાંગી પડે અને નાબૂદ થઈ જાય તે માટેના એ દેશોના, અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડના, પ્રયત્નો તો ચાલુ જ રહ્યા.

જમીનદારોની બધી જાગીરો કબજે કરી લેવાનું ખેડુતોને ખુલ્લી રીતે ઉત્તેજન આપીને ૧૯૧૭માં લેનિને ખેડુતોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા. પરંતુ એવી રીતે કબજે લીધેલી જમીનમાંથી તેમજ પોતાની ખાનગી માલિકીની જમીનમાંથી જે વધારો રહે તે સરકારને આપવા ખેડુતો રાજી નહોતા. લશ્કરને માટે તથા કારખાનાના મજૂરોને માટે જે અનાજ જોઈએ તે

સરકારે ખેડૂતો પાસેથી જબરદસ્તીથી લેવા માડ્યુ એટલે રશિયાનો ખેડૂત તો મૂંઝવણમા પડ્યો સરકાર પોતાને જે જોઈએ તે બળજબરીથી લેતી હતી બીજી તરફથી જો તેઓ વિપ્લવવિરોધી ચળવળમા ભળે તો જમીનદારો પાછા આવવાનો ડર હતો ૧૯૨૦મા લાલ લશ્કરે બધુ થાળે પાડ્યુ પછી તો ખેડૂતની સામે પસદગીનો સવાલ જ નહોતો રહ્યો પરતુ લેનિન તેમનુ માનસ સમજી ગયો અને પોતાની નવી અર્થવ્યવસ્થામા નાના તથા મધ્યમવર્ગના ખેડૂતોને રાજી કરી પોતાના પક્ષમા લઈ લેવાની તેણે યોજના કરી

જમીનની માલકી વિષેનું તેમનું મમત્વ એટલુ ભારે હતું કે તેઓને જો માલિક ન ગણવામા આવે તો તેઓ ઉત્સાહથી કામ ન કરે મોટા જમીનદારોનો તો વિપ્લવની સ્થાપના થતા જ નિકાલ થઈ ગયો હતો, અને જમીન વિનાના ખેડૂત–મજૂરોને તેમની જાગીર ઉપર વસાવી એ જાગીરોની વ્યવસ્થા સામ્યવાદી ધોરણ ઉપર ચાલુ કરી દેવામા આવી હતી પછી રહ્યા બહોળી જમીન-વાળા શ્રીમત ખેડૂતો તેઓ જાતે ખેતી નહોતા કરતા, પણ મજૂરો પાસે કામ કરાવતા, થોડોઘણો વેપાર પણ કરતા અને નાણાની ધીરધાર કરતા એટલે તેઓ નાના મૂડીદારો જ કહેવાય તેમને રશિયામા કુલાક કહેવામા આવતા તમામ જમીન સામાજિક માલકીની થાય તો ગરીબ ખેડૂતોને તથા ખેડૂત–મજૂરોને ચૂસવાનું મળે નહિ માટે સ્વાભાવિક રીતે જ એ તેમને ગમતું નહોતું લેનિને પોતાની નવી અર્થવ્યવસ્થામા એવી ગોઠવણ કરી હતી કે કુલાકોને બિલકુલ ઉત્તેજન ન મળે પોતાનો માલ એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જવા માટે તેમને રેલભાડું બીજા કરતા વધારે આપવુ પડે, જમીનમહેસૂલ તથા બીજા કરો પણ વધારે આપવા પડે છતા તેઓ ટકી રહ્યા, કારણ કે વેપાર અને ખેતી સામાજિક માલકીના કરી નાખવામા આવ્યા તે હજી મરજી થયાં નહોતા. એવી ખેતીમા

ખાનગી એની કરતાં ખર્ચ વધારે આવતું, અને ઉત્પન્ન ઓછું થતું. સામાજિક માલકીની દુકાનો પણ બહુ અવ્યવસ્થિત ચાલતી. જોઈતો માલ ત્યાં મળે નહિ અને ન જોઈતો માલ પડ્યો પડ્યો બગડી જાય. કેટલીક વખતે તો દુકાનમાં માલ હોવા છતાં અવ્યવસ્થાને લીધે ક્યાં પડ્યો છે તેની ખબર નહિ હોવાથી ઘરાકોને તે મળી શકતો નહિ. તેથી જ નવી અર્થવ્યવસ્થામાં નાના પાયા ઉપર ખાનગી વેપારની પણ લેનિને છૂટ આપી હતી. લેનિને આપેલી છૂટની અસર ઘણી સારી થઈ, અને લોકોની સ્થિતિ સુધરી. કુલાકોએ પણ સરકાર તરફનું ઉત્તેજન ન હોવા છતાં યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનું ગાડું હાંકયે રાખ્યું.

એનું પરિણામ એ આવ્યું કે સોવિયેટ સરકારની જમીનની આવક બહુ ઘટી ગઈ. એટલે લશ્કર માટે, શહેરો માટે અને પરદેશ નિકાસ માટે ખેડૂતો પાસેથી અનાજ જબરદસ્તીથી ઉઘરાવવાનું ફરી વળી શરૂ કરવું પડ્યું. આમ સોવિયેટ સરકારનો ખેડૂતો સાથેનો સંબંધ વિદ્વેષમય જ રહ્યો.

લેનિને બીજું મોટું કામ ગામડેગામડે વીજળી દાખલ કરવાનું ઉપાડ્યું. તેને માટે તેણે મોટાં વીજળીનાં કારખાનાં ઊભાં કરાવ્યાં. એનો ઉદ્દેશ દેશને કારખાનાંમય કરી નાખવાનો અને ખેડૂતોમાં પણ કારખાનાંનું માનસ પેદા કરી તેમને શહેરોની અને કારખાનાંના મજૂરોની વધુ નજીક આણવાનો હતો. સાધારણ રીતે શહેર અને ગામડા વચ્ચે, નગરવાસી અને ગ્રામવાસી વચ્ચે હંમેશાં ઘર્ષણ ચાલ્યા જ કરે છે. નગરવાસીને ગામડામાંથી ખોરાક અને બીજો કાચો માલ સસ્તો જોઈએ છે અને પોતાનાં કારખાનાંનો માલ ગામડામાં મોંઘો વેચવો હોય છે. ખેડૂત પોતાના માલના ભાવ વધારે ઊપજે અને શહેરનો માલ સસ્તો મળે એવું ઇચ્છે છે. પણ આ હરીફાઈમાં ગામડું હંમેશાં હારે છે અને

ચુસાવ છે નવી અર્થવ્યવસ્થામાં લેનિનનો હેતુ આ થઈશુ ઓછુ કરવાનો હતો વીજળીથી ગામડાને કારખાનામય બનાવીને તે થઈ શકશે એમ તે માનતો વીજળી ઉપર તેનો વિશ્વાસ એટલો બધો હતો કે "વીજળી વત્તા સોવિયેટ મળો (એટલે કે બધા દાગીઓની પચાયતો) બરાબર સમાજવાદ" એમ તે કહેતો

ખેતીની પદ્ધતિ સુધારવા તથા ખેડૂતમા નવા વિચારો દાખલ કરવા માટે ટ્રેક્ટરો દાખલ કરવા, એ લેનિનની એક બીજી યોજના હતી અમેરિકાની ફોર્ડ કપની પાસેથી રશિયાએ હજારો ટ્રેક્ટરો ખરીદ્યા અને ટ્રેક્ટરો બનાવવાનુ એક જબરદસ્ત કારખાનુ ઊભું કરવા માટે ફોર્ડ સાથે વ્યવસ્થા કરી

કોકેસસના પહાડોમા ઘાસતેલના કૂવાઓનો મોટો પ્રદેશ છે, અને દક્ષિણ રશિયામા કાસ્પિયન સમુદ્રને કાંઠે બાકુ શહેર તેનું મોટુ મથક છે રશિયાએ પોતાનુ ઘાસતેલ અને પેટ્રોલ અમેરિકા તથા ઇરાકની (ઇરાન દેશમાની) તેલની મોટી કપનીઓ કરતા સસ્તા દરે વેચવા માડયુ કોકેસસમાના તેલના કૂવા તેના અસલ મૂડીદાર માલિકો પાસેથી જપ્ત કરેલા હોઈ આ તેલને 'ચોરીનું તેલ' કહીને એ કપનીઓએ રશિયાના તેલને થોડો વખત વગોવ્યુ પણ તેમા તેમનુ કાઈ વળ્યુ નહિ

આ બધો વખત દેશને સુસગઠિત કરવા તથા વિપ્લવના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નવીન સમાજરચના ઊભી કરવા લેનિન અવિશ્રાન્ત મહેનત કરી રહ્યો હતો દિવસ અને રાત તદન સાદો, ગરીબનો ખોરાક ખાઈ તે સત્તાની માફક કામ કરતો ૧૯૧૮મા તેના ઉપર હુમલો થયો અને તે જખમી થયો ત્યાર પછી પણ તેણે આરામ લીધો નહોતો ૧૯૨૨ના મેમા તેની તબિયત લથડી ગઈ આરામ લીધો ન લીધો ને પાછો કામે મડયો

૧૯૨૩મા ફરી તબિયત લથડી તે છેક જ ભાગી ગઈ તેમાથી તે ઊઠવા ન પામ્યો ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમા તેનો દેહાન્ત થયો.

સોવિયેટ રશિયાનો તે સર્વમાન્ય નેતા હતો તેના નિર્ણયને સૌ નમતા સામ્યવાદી પક્ષમા પણ ઝઘડા ઓછા નહોતા, પણ લેનિનનો શબ્દ એ કાયદો ગણાતો એટલે તેના છત્ર નીચે આખો પક્ષ સગઠિત રહ્યો તેની આખ મીચાતા જ સત્તા માટે ઝઘડો ચાલ્યો બહાર તેમ જ રશિયામા પણ લેનિન પછી ટ્રોટ્સ્કીની ગણના થતી હતી વિપ્લવની સ્થાપનામા તેણે આગેવાનીનો ભાગ લીધો હતો આતરિક વિગ્રહ તથા પરદેશીઓના ઘેરા વખતે લશ્કર તેણે ઊભુ કર્યું હતુ અને વિજય તેણે અપાવ્યો હતો પરતુ લેનિનને છોડીને બીજા જૂના બોલ્શેવિકો તેને ચહાતા નહોતા, તેમ તેનો વિશ્વાસ પણ કરતા નહોતા જૂના બોલ્શેવિકોમાથી સ્ટેલિન એ સામ્યવાદી પક્ષનો મુખ્ય મત્રી હતો, અને તેને તથા ટ્રોટ્સ્કીને તો ઊભા રહ્યે બનતુ નહિ આ અગત ઝઘડામા સ્વભાવ અને સિદ્ધાન્તોના ભેદનુ કારણ પણ હતુ જ ટ્રોટ્સ્કીની માન્યતા એવી હતી કે વિપ્લવ સતત અને સર્વત્ર ચાલવો જોઈએ કોઈ પણ એક દેશમા તેને ગમે તેટલી અનુકૂળતાઓ હોય છતા સમાજવાદ સ્થપાઈ ન શકે, એવી તેની માન્યતા હતી સાચો સમાજવાદ તો દુનિયાભરમા વિપ્લવ થાય ત્યારે જ આવી શકે ખેડૂતોને ત્યારે જ સમાજવાદી બનાવી શકાય એ જ દેશમા સમાજવાદ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થાય તો તેમા રાષ્ટ્રભાવના આવી જ જાય આતરરાષ્ટ્રીય ભાવના વિના સમાજવાદી કે બીજી કોઈ પ્રગતિ શક્ય જ નથી રશિયા જેવા મોટા દેશને પણ યુરોપના બીજા કારખાનાવાળા દેશો ઉપર આધાર રાખવો જ રહ્યો, એટલે રશિયાનો તથા યુરોપનો સબધ આજે શહેરો અને ગામડાંનો જે સબધ છે તેના જેવો થાય કારખાનાવાળુ પશ્ચિમ

તે શહેર અને રશિયા તે ગામડું ગણદારી બાબતમા પણ ટ્રોટ્સ્કીનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મૂડીદાર દેશોથી ઘેરાયેલો એકલદોકલ સમાજવાદી દેશ ટકી શકે નહિ મૂડીદાર દેશો સમાજવાદી દેશને કચડી નાખે. માટે એ દેશોમા પણ સમાજવાદી વિપ્લવો કરાવવા જોઈએ અને રશિયામા પણ વિપ્લવના તત્ત્વને વિરોધી એવી કોઈ જાતની સમાધાનની નીતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ નહિ

લેનિનની નવી અર્થવ્યવસ્થા પછી રશિયા પોતાનુ જ સમાનવા બેસી ગયુ તેની સામે ટ્રોટ્સ્કીએ સાવધાનનો પુકાર ઉઠાવ્યો દુનિયાભરમા વિપ્લવ થાય એવી આક્રમણકારી નીતિ ન અખત્યાર કરવામા આવે તો રશિયાનો વિપ્લવ પણ જોખમમા છે એવી તેણે ચેતવણી આપી આ મુદ્દા ઉપર ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટલિન વચ્ચે જબરો ઝઘડો ચાલ્યો આખો સામ્યવાદી પક્ષ ખળભળી ઊઠ્યો પક્ષનુ આખુ તંત્ર સ્ટલિનના હાથમા હોવાથી અને તેનો વિજય થયો ટ્રોટ્સ્કી અને તેના સમર્થકો વિપ્લવના દુશ્મન લેખાયા તેમને પક્ષમાથી કાઢી મૂકવામા આવ્યા ટ્રોટ્સ્કીને પ્રથમ સાઇબીરિયામા મોકલવામા આવ્યો અને પાછળથી સોવિયેટ યુનિયનમાથી હદ પાર કરવામા આવ્યો જે સોવિયેટ યુનિયનનો પોતે એક વિધાયક હતો તેનો તેને ત્યાગ કરવો પડ્યો તેના જેવી વ્યક્તિ ત્યથી કરીને ઇંગ્લંડ કે બીજો કોઈ યુરોપિયન દેશ તેને સઘરવા તૈયાર થયો નહિ છેવટે તુર્કસ્તાનમા તેને આશ્રય મળ્યો ત્યા રહી તેણે રશિયાના વિપ્લવનો ઈતિહાસ લખ્યો છે તેના શબ્દોમાથી આગ ઝરે છે અને તેની શૈલી બહુ કરડકણી છે પોતાના લેખોમાં તે સ્ટલિનના ઝાંખિયા ફાડી નાખે છે હમણા જ એડીનબરો યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને ત્યાં રેક્ટરની ચૂટણી માટે ઊભા રહેવાની ટ્રોટ્સ્કીને વિનંતી કરી એ વિદ્યાર્થીઓનો આભાર

માનતા ટ્રોટ્સ્કીએ જે જવાબ આપ્યો છે તે બોલ્શેવિક સિદ્ધાન્તો પ્રત્યેની તેની અડગ નિષ્ઠા બતાવી આપે છે "મને બ્રિટનમા પ્રવેશ કરવાની બ્રિટિશ સરકાર મનાઈ કરશે એ જાણતા હોવા છતા તમે મને આમત્રણ આપો છો તેથી તમારો મારા પ્રતિનો વિશ્વાસ મને વિશેષ ગૌરવ આપે છે પરતુ તમારુ આમત્રણ સ્વીકારવાનો અધિકાર મને હોય એમ મને લાગતુ નથી તમારી આ પસંદગી રાજ્યપ્રકરણથી અલિપ્ત છે એમ તમે કહો છો, અને તમારા વિનતીપત્ર પર સર્વે પક્ષના પ્રતિનિધિઓની સહીઓ દેખાય છે પણ મારા ગળજદારી મનો નિશ્ચિત સ્વરૂપના છે હુ બોલ્શેવિક છુ. બોલ્શેવિક ઝડો જે માથડા ઉપર ન ફરકતો હોય તે માથડા ઉપર ઊભા રહેવુ એ હુ કામદાર વર્ગનો દ્રોહ કરવા સમાન માનુ છુ. તમારો પણ તે વિશ્વાસઘાત થાય આ પરિસ્થિતિમા તમારી વિનંતી માન્ય કરવાનુ શી રીતે બને ?"

ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટેલિન વચ્ચેના ઝઘડાનુ નિમિત્ત કારણ તો ખેડૂતના પ્રશ્નનો નિકાલ કેવી રીતે આણવો એ બાબતની ચર્ચા-આથી ઊભુ થયુ હતું લેનિનની નવી અર્થવ્યવસ્થાથી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરતી ચાલી હતી તેમની પાસેથી પાકનો અમુક હિસ્સો લેવાને બદલે જમીનમહેસૂલ લેવામા આવતુ અને તેનો બોજો ઝાઝના વખત કરતા ઘણો હળવો હતો. જ્યારે જ્યારે સરકારને અનાજની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તેમની પાસેથી ઠરાવેલા દરે અનાજ ખરીદવાનુ નક્કી કરવામા આવતુ પરતુ ખેડૂતો પોતાનો માલ ખાનગી વેપારીઓને યુક્તિપ્રયુક્તિ કરીને વધારે ભાવે વેચી દેતા અને સરકાર પાસે બળજબરીના સાધન હોવા છતાં તથા તે વાપરવાની તૈયારી હોવા છતા ખેડૂતોના મોટા સમુદાયને તે પહોચી શકતી નહિ વળી આગવી ખેતી અને વેપારની છૂટને લીધે પ્રજામા આર્થિક વિષમતા પણ વધતી જતી

હતી અને ૧૯૨૬ના અંતમાં તો સરકારને ચોક્કસ લાગવા માંડ્યું કે ખેડૂતોનું બળ સોવિયેટની વિરુદ્ધમાં ઝપાટાબંધ વધતું જાય છે મધ્યમ તથા શ્રીમંત ખેડૂતો કિંમત વિનાની નોટોના બદલામાં અનાજ ઉઘરાવવાના સરકારના પ્રયત્નોને વિવિધ યુક્તિઓથી વિફળ કરતા સામ્યવાદી નેતાઓ મૂંઝવણમાં પડ્યા ટ્રોટ્સ્કી તથા બીજા ગરમ વિચારના નેતાઓ લશ્કરી બળ વાપરવાના અને અનાજ વગેરે જપ્ત કરવાના ઉપાયો સૂચવવા લાગ્યા નરમ વિચારના નેતાઓ ખાનગી ખેડૂતોને સંપૂર્ણ છૂટ આપવાની હિમાયત કરતા હતા સમાજવાદના આર્થિક લાભ જોઈ બધા જ ખેડૂતો પોતાની મેળે ધીમેધીમે તેમાં આવી જશે એવી તેમને આશા હતી છેવટે આ મુદ્દા ઉપર ૧૯૨૭માં સ્ટેલિનનું ટ્રોટ્સ્કી સાથે તૂટ્યું પરંતુ ખૂબી એ છે કે ટ્રોટ્સ્કીને કાઢી મૂક્યા પછી સ્ટેલિને તેણે સૂચવેલા ધોરણ પ્રમાણે જ ખેડૂતોની સાથે કામ લેવાનું શરૂ કર્યું

સને ૧૯૧૭માં સત્તા ધારણ કરતી વખતે ખેડૂતોને બહુ ભારે આશાઓ આપેલી હોવા છતાં દસ વરસમાં તેમને કશા વિશેષ હક્કો મળ્યા નહોતા ઝારના સમયમાં ખેડૂત અમુક દરજ્જે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવતો, સરકારની ઉદારતાને લીધે નહિ જ પણ છૂટા વિખરાયેલા ગામડાંને તે પહોંચી જ નહોતી શકતી તેથી સોવિયેટ તંત્રમાં ખેડૂતોને પ્રતિનિધિત્વ મળવાની જેટલી જાહેરાત કરવામાં આવતી તેના પ્રમાણમાં તંત્રમાં તેમનો હિસ્સો નજીવો જ હતો ખેડૂત એ વસ્તુ સમજી ગયો હતો સામ્યવાદીઓ રાજદ્વારી બાબતમાં ખેડૂતોનો ભરોસો જ નહોતા રાખતા, અને ખેડૂતો પણ તેમની નીતિ પારખી ગયા હતા કે કારખાનાના મજૂરોના હિત આગળ ખેડૂતોનું હિત સામ્યવાદીઓને મન હંમેશા ગૌણ જ રહેતું વાર્ષિક પરિષદોમાં વાતો થતી કે નવા તંત્રમાં ખેડૂતો પોતાના ગામની બહારની બાબતોમાં પણ અધિકાર ભોગવે છે પરંતુ નાના

શહેરોની રાજદ્વારી સભાઓમા ખેડૂતના પ્રતિનિધિઓ ઓછા ચૂંટાતા જ નહિ આખુ રાજ્યતંત્ર એવુ યુક્તિથી ગોઠવાતુ કે બાર કરોડ ખેડૂતોને થોડા લાખ કામદારોની રાજદ્વારી સત્તા નીચે જ રહેવુ પડે એટલે ખેડૂતોની સહાનુભૂતિ સોવિયેટ સરકાર તરફ ઓછી જ હતી ભવિષ્યના વચનો ઉપર આધાર રાખી રાજીખુશીથી કંઈ આપવા તેઓ તૈયાર નહોતા પહેલા સરકારને મોટા જમીનદારોની પાસેથી કરના રૂપમા તેમજ ખરીદીને અનાજ મેળવવુ બહુ સહેલુ પડતુ તેઓની પાસે વધારાનું અનાજ હોય તે તેઓ વેચે નહિ તો પડ્યુપડ્યુ સડી જાય એટલે તે વેચી નાખવામા જ તેમનો લાભ હતો પણ હવે તો ખેડૂતો જે ઉત્પન્ન કરતા તે તેમને પોતાને જ વાપરવા માટે જોઈતુ આગલા વખતમા તો તેમને ભૂખ્યા રહીને પણ જમીનદારોને તથા સરકારને અનાજ આપી દેવુ પડતુ પણ હવે ભૂખ્યા રહીને સરકારે નક્કી કરેલી ઓછી કિંમતે તેઓ અનાજ આપી દે એ મુશ્કેલ હતુ સરકારે અનાજ ઉઘરાવવા માટે જબરજસ્તી કરવા માંડી અને બન્ને પક્ષ એકબીજાના દુશ્મન હોય તેમ વર્તવા લાગ્યા નવા અને જૂના વિચાર વચ્ચેના ઘર્ષણથી સને ૧૯૨૮મા રશિયાનુ ગામડુ ખળભળી ઊઠ્યુ હતુ, સરકાર ખેતી મજિયારી કરવા માટે ઉતાવળા પ્રયત્નો કરી રહી હતી, કરનો બોજો ભારે હતો, અને તે ઉપરાંત સામ્યવાદી સિદ્ધાંતોનો તથા ધર્મના વિરોધનો પ્રચાર પણ તડામાર ચાલી રહ્યો હતો આ બધુ ભોળો ખેડૂત આભો બનીને જોઈ રહ્યો હતો.

ખેડૂત માથે જે ગાજ પડી ગઈ હતી તે ઉકેલવા સામ્યવાદી નેતાઓએ ગામડાને બહુ ઝડપથી સમાજવાદી બનાવવાનો નવો કાર્યક્રમ કાઢ્યો રશિયાના ખેડૂતની આર્થિક તેમજ રાજદ્વારી પુનર્ઘટના કરવાની તેમની યોજના હતી. નમૂના તથા પ્રયોગ માટે મોટા સરકારી ફાર્મો સંખ્યાબંધ કરવાનું ઠરાવવામા આવ્યુ. ખાનગી

ખેડૂતોની જમીન એકઠી કરી નાખી મોટાં 'મઝિયારાં' ચલાવવાનું નક્કી થયું. આ ઉપરાંત મોટી મિલો, વીજળીનાં કારખાનાં, ખાણો વગેરેનું કામ ઉપાડી આખા દેશને યંત્રમય કરવાનો હતો. આ પ્રવૃત્તિઓની સાથે કેળવણીની પુષ્કળ સંસ્થાઓ, વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માટે મોટી રસશાળાઓ, ખરીદ અને વેચાણની સહકારી મંડળીઓ, મજૂરોને રહેવાને માટે ઘરો વગેરે બાંધીને લોકોની રહેણીનું ધોરણ ઊંચું કરવાનું હતું. આ યોજના પંચવાર્ષિક યોજના તરીકે આખી દુનિયામાં જાણીતી થયેલી છે. ૧૯૨૯ના આરંભમાં આ યોજનાનો અમલ શરૂ થયો. વૈજ્ઞાનિકોએ તથા યાંત્રિકોએ આખા દેશની પ્રાકૃતિક સાધનસામગ્રી તથા આર્થિક જરૂરિયાતોની માપણી કરી. કામ અસાધારણ મુશ્કેલીનું હતું. મોટાં કારખાનાં કાઢવા માટે કાચો માલ જોઈએ, કાચા માલને કારખાનાંમાં પહોંચાડવા માટે રેલવે વગેરે વાહનવ્યવસ્થાની તજવીજ કરવી જોઈએ, રેલવેઓ માટે કોલસાની ખાણો ચલાવવી જોઈએ. આ બધાની સાથે કારખાનામાં તેમજ દેશમાં વીજળી જોઈએ. તે માટે મોટી નદીઓને બંધ બાંધી તેના પાણીમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની યોજના ઉપાડવામાં આવી. આ બધા માટે ઇજનેરો, યાંત્રિકો અને કેળવાયેલા કામદારો જોઈએ. તે મેળવવાનું કામ પણ સહેલું નહોતું. આ યોજનાનો એક પ્રધાન ઉદ્દેશ દેશને કારખાનાંમય બનાવી દેવાનો હતો. પરંતુ કાપડ વગેરે રોજની જરૂરની ચીજો બનાવવાનાં થોડાં કારખાનાં ઊભાં કરવાથી તો આપણા દેશમાં બન્યું છે એવું થાય કે હમેશાં મશીનરી પરદેશથી લાવ્યાં કરવી પડે. સોવિયેટ સરકારે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી અને મશીનરી માટે બીજા દેશો ઉપર આધાર ન રાખવાનો રહે એટલા માટે મશીનરી બનાવવાનાં કારખાનાં પ્રથમ ઊભાં કરવાં એવો ઠરાવ કર્યો. આવાં કારખાનાં બહુ ખર્ચાળ થાય છે અને તેમાંથી વળતર પણ લાંબે વખતે મળે છે. ત્યાં સુધી પૂજી

નાણાં રોકાયેલાં રહે છે અને તેમાં રોકેલા મજૂરોને બહુ વખત સુધી એમ ને એમ નિભાવવા પડે છે. વળી આ મોટાં કારખાનાં માટે જે મશીનરી જોઈએ તે તો પરદેશથી લાવવી જ પડે. રોકડાં નાણાં આપ્યા વિના તે મળે એમ નહોતું. એટલે રશિયનોએ પેટે પાટા બાંધી ખોરાકની ચીજો બહાર મોકલીને તેના બદલામાં મશીનરી ખરીદવા માડી. આ બોજો ખેડૂતો ઉપર પડ્યો

ઉદ્યોગોની ખિલવણી કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનું કામ આ પચવાર્ષિક યોજનામા કરવાનું હતુ તે ખેડૂતોને સમાજવાદી બનાવી નાખવાનું. '૨૯ની આખી સાલ અને '૩૦ની સાલના શરૂઆતના થોડા મહિના સામ્યવાદી પક્ષ અને રશિયન ખેડૂતો વચ્ચે તીવ્ર ઝઘડાના ગયા. ગામડેગામડે બધા ખેડૂતો પાસે ખેતી મઝિયારી કરાવી નાખવાનો જબરદસ્ત પ્રચાર ચાલ્યો આખા રશિયામા 'મઝિયારા' કરવાની પ્રવૃત્તિ બહુ જ મોટા પાયા ઉપર ઉપાડવાની બાબતમા કેટલાક સામ્યવાદીઓ વિરુદ્ધ હતા. તેમને એ ગાંડપણ લાગતું હતુ. પણ સ્ટેલિન મક્કમ હતો. આ મુદ્દા ઉપર રિકોવ, બુખારિન વગેરે આગેવાનોવાળો એક સામ્યવાદી પક્ષ હાર્યો અને દેશમાથી ઊખડી ગયો લેનિને ખાનગી ખેતીની છૂટ આપી હતી તે અશક્ય કરી નાખવા કાયદો કરવામાં આવ્યો કે જમીન બિલકુલ ગણોતે આપી શકાય નહિ, તેમજ કોઈ પણ ખાનગી ખેડૂત પોતાની ખેતીમા બિલકુલ મજૂર રાખી શકે નહિ વળી જે ખેડૂત 'કુલાક' ઠરે એટલે કે જેની પાસે જાતે ખેડી શકે તે કરતા વધારે જમીન હોય, વધારે ઢોર હોય, જે કાંઈ વેપાર કે ધીરધાર કરતો હોય, તેને જે જિલ્લા કે પરગણામાં તે રહેતો હોય ત્યાથી હદપાર કરવામા આવે તથા તેની તમામ મિલકત ખાલસા કરવામાં આવે કુલાકની ખાલસા થયેલી મિલકતમાથી અમુક ભાગ મરકાગનો રાખી તથા કુલાકનું કોઈ પણ સહકારી સસ્થાને દેવુ હોય તો તે ચૂકવી દઈ બાકીની મિલકત

ખેડૂત મંડળોને આપી દેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, જેથી જે ગરીબ ખેડૂતો તથા ખેડૂત-મજૂરો ખેડૂતમંડળમાં જોડાયા હોય તેમને તેનો લાભ મળે વળી જે ખેડૂત મંડિયાગામાં ભળવાનું કબૂલ ન કરતા પોતાની ખેતી આગવી રાખે તેમના ઉપર ભારે કર નાખવામાં આવ્યા, અને મંડિયારાને ખાસ છૂટો આપવામાં આવી

રાજદ્વારી બાબતોથી અજ્ઞાન અને અસંગઠિત એવા ખેડૂતો ઉપર સરકારે તો પોતાની તમામ સત્તા અજમાવી આર્થિક દબાણ જબરદસ્ત પ્રચાર વહીવટી કાયદા, લશ્કરી બળ એ બધાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો મિલકતો ખાલસા કરવા ઉપરાંત જેલની સજાઓ મારફાડ, હદપારી, આર્થિક અને રાજદ્વારી બહિષ્કાર એ તો હતું જ લાખો ખેડૂત કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયા અને આ ઝઘડામાં હજારો માર્યા પણ ગયા મરણના આંકડા સરકાર તરફથી પ્રગટ નથી થયા, પણ ૧૯૩૦માં રશિયા જઈ આવેલા તટસ્થ પ્રવાસીઓ માર્યા ગયેલાની સંખ્યા હજારોની ગણે છે જે કરવાનું હતું તે પતી ગયા પછી સ્ટેલિને જાહેર કર્યું કે નીચલા અમલદારોએ અને સામ્યવાદી પક્ષના માણસોએ સૂચના આપ્યા કરતા વધારે બળજબરી વાપરી પણ એમ કહીને આ ભયંકર જુલમ અને અત્યાચારની જવાબદારીમાંથી સ્ટેલિન છટકી શકતો નથી ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરની ૨૭મી તારીખે તેણે મોસ્કોમાં જાહેર કર્યું હતું "અત્યારસુધી આપણું ધોરણ એવું હતું કે કુલાકોની ચૂસણપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશો મૂકવા પણ હવે તે ધોરણ આપણે બદલ્યું છે આખા કુલાક વર્ગને નાબૂદ કરવો એ આપણી નીતિ છે ત્યારપછી થોડા દિવસ પછી રશિયાના એક અગ્રણી સામ્યવાદી પત્રમાં સ્ટેલિનના મુખમાં આ શબ્દો મુકાયા હતા 'કુલાકોની સામે આખરી આક્રમણ કરવાની સ્થિતિમાં આપણે હવે આવ્યા છીએ તેમના વિરોધને કચડી નાખવો જોઈએ એ વર્ગનો નાશ કરી નાખવો જોઈએ, અને તેમની ખેતીના બદલામાં ખેડૂતોના

મઝિયારાં અને સરકારી ફાર્મદ્વારા ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ."
આ વચનોનો અર્થ નીચલા અમલદારો બીજો શો કરે?

કુલાકોનો નિકાલ કરી નાખ્યા પછી સામ્યવાદી પક્ષની મધ્યવર્તી સમિતિએ જે જાહેરનામું બહાર પાડયું તેમાં જ થયેલા અત્યાચારોનું ઠીક વર્ણન આવી જાય છે, એટલે તે શબ્દો જ અહીં મૂકીશું:

"ખેડૂતોનાં મઝિયારાંની સંખ્યા વધારવા સંબંધી મધ્યવર્તી સમિતિ પાસે જે હકીકત આવી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમાં જો કે ભારે સફળતા મળી છે છતાં, તેમ કરવા માટે કેટલાયે જિલ્લાઓમાં સામ્યવાદી પક્ષની નીતિનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તો મઝિયારાંમાં જોડાવાનું મરજિયાત હોવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ થયો છે. કેટલાયે જિલ્લામાં કુલાક ગણવાની અને મિલકત ખાલસા કરવાની ધમકીઓ આપીને ખેડૂતોને મઝિયારાંમા દાખલ થવાની ફરજ બળજબરીથી પાડવામાં આવી છે. વળી મધ્યમ અને ગરીબ સ્થિતિના ખેડૂતોને પણ કુલાક ગણી કાઢવામાં આવ્યા છે. કેટલાક જિલ્લામા કુલાક ગણેલાની સંખ્યા કુલ ખેડૂતોના પંદર ટકા જેટલી આવે છે, અને જેમની જમીન ખાલસા થઈ છે એવા ખેડૂતોની સંખ્યા ૧૫ થી ૨૦ ટકા જેટલી આવે છે સ્થાનિક અમલદારોએ આપણને ત્રાસ છૂટે એવા જુલમ લોકો ઉપર કર્યાના દાખલા પણ અમારી પાસે આવ્યા છે. વળી કુલાકોની મિલકત વહેંચી ખાવાના, લૂંટફાટ કરવાના તથા મધ્યમ અને ગરીબ ખેડૂતોને પણ પરહેજ કર્યાના દાખલા અમારી પાસે આવ્યા છે.

"કેટલાયે જિલ્લાઓમા સમજાવટથી ભૂમિકા તૈયાર કરવાને બદલે મઝિયારાંના ટકા કૃત્રિમ રીતે વધારવાના હેતુથી અને આંકડા મોટા બતાવવા માટે વટહુકમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાક જિલ્લાઓમાં થોડા જ દિવસોમાં મઝિયારી

ખેતીના આંકડાએ ૧૦ ટકાથી ૯૦ ટકા જેટલો 'કૂદકો' માર્યો છે. કેટલેક સ્થળે રહેવાના ઘરો, ઢોર, મરઘાં, બતકાં વગેરેને કબજામાં આવે એવી બળજબરી વાપરીને મઝિયારા બનાવી દેવામાં આવ્યા છે

"અંતમાં, ધાર્મિક વહેમો સામેની લડતમાં સામ્યવાદી સૂચનાઓનો જે અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે એકદમ અમહ્ય છે એમ જાહેર કરવાનું મધ્યવર્તી સમિતિને આવશ્યક લાગે છે ગામલોકની બહુમતી મેળવ્યા વિના વહીવટી સત્તાથી દેવાલયો બંધ કરવામાં આવ્યા છે, તેને અનુલક્ષીને અમે આ કહીએ છીએ આવા કૃત્યોથી તો ઊલટા વહેમો વધે છે વળી ઘણી જગ્યાએ બજારો તથા ગુજરીઓની પણ જબરાઈથી બંધી કરવામાં આવી છે"

સ્ટૅલિને પોતે અગ્રણી સામ્યવાદી પત્ર 'પ્રવદા'માં જાહેર કર્યું "મધ્યમ સ્થિતિના ખેડૂતો સામે જે વલણ લેવામાં આવ્યું તે ખોટું જ હતું તેમની સાથેના વ્યવહારમાં બળજબરાઈ વાપરવામાં આવી છે મધ્યમ સ્થિતિના ખેડૂતોને આપણા પક્ષમાં રાખી કુલાકો ઉપર જ આક્રમણ કરવામાં આવ્યું હોત તો બધું ઠીક હતું પરંતુ આપણા કેટલાક 'કૉમ્રેડો' વિજયના ઉન્માદમાં કુલાકો ઉપરના આક્રમણમાંથી મધ્યમ ખેડૂતો ઉપરના આક્રમણમાં ઊતરી પડ્યા અને મઝિયારાના આંકડા મોટા બતાવવા માટે મધ્યમ ખેડૂતો ઉપર પણ બળજબરી વાપરવા લાગ્યા, તેમના મતાધિકાર તેમણે ખૂંચવી લીધા, તેમને કુલાક ગણ્યા, તેમની મિલકત ખાલસા કરી—એ બધું કરવામાં આક્રમણની નીતિનો અનર્થ થયો છે"

ઝારના વખતમાં 'સુધાર' કરાવવા માટે સોલ્જરોનો ઉપયોગ થતો તેવું જ આ વખતે પણ થયું લશ્કર તથા નૌકાખાતાના વડાનો એક હુકમ એવો નીકળ્યો હતો "સને ૧૯૩૦માં ખેતીને મઝિયારી કરવા માટે લાલ લશ્કર દેશને એક લાખ લશ્કરી વ્યવસ્થાપકો આપશે." એ હુકમમાં એવી સૂચના આપવામાં

આવી હતી: "ગામડાંને સમાજવાદી બનાવવા માટેની, ખેડૂતોની ખેતી મઝિયારી કરાવવા માટેની તથા કુલાક વર્ગ નાબૂદ કરવા માટેની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લેવા માટે લશ્કરના સિપાહીઓ તથા નાના અમલદારોને તાલીમ આપવી."

આ ઉપરાંત સામ્યવાદી પક્ષની મધ્યવર્તી સમિતિએ પણ ૨૫,૦૦૦ સામ્યવાદી મજૂરોની ગામડાંને સમાજવાદી બનાવવાના તથા ખેતી મઝિયારી કરાવવાના કામ માટે ભરતી કરી હતી.

આ જબરદસ્ત આક્રમણનો વિરોધ ખેડૂતોએ પોતાની લાક્ષણિક રીતે કર્યો. સત્તાવાળાઓ તેમને કચડી નાખવા માટે લશ્કરનો ઉપયોગ કરશે જ એવી તેમને પહેલાંના અનુભવ ઉપરથી ખાતરી થઈ ગયેલી હોવાથી તેઓ જાણતા હતા કે સશસ્ત્ર બળવો કરવો એ તો ગાંડપણ છે. પરંતુ તેમણે સામ્યવાદી અમલદારો ઉપર, ખબરપત્રીઓ ઉપર તથા સરકારના એજંટો ઉપર પ્રસંગોપાત્ત છૂટાછવાયા હુમલા કર્યા. અને તેમાં ઠીકઠીક માણસો માર્યા ગયા. જોકે એક પણ સામ્યવાદી કાર્યકર્તા માર્યો જાય તો સરકાર જાનને બદલે જાન લેવાનું કદી ચૂકતી નહિ. છતાં મોટે ભાગે તો ખેડૂતોનો વિરોધ અહિંસામય હતો. જેમને પરાણે મઝિયારામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા તેમણે કામ કરવા તથા જમીન વાવવા ના પાડવા માંડી. કુલાક ગણાવામાંથી બચી જવા માટે કાયદામાં છૂટ હોય તેટલી જ જમીન રાખી બાકીની તેઓએ પડતર રાખી. કેટલાકોએ મઝિયારામાં જોડાવાને બદલે ખુલ્લો વિરોધ કરી, કુલાક ગણાઈ સજા વહોરી લેવાનું પસંદ કર્યું. કેટલાકોએ તેમાં જોડાતાં પહેલાં પોતાનાં ઢોર કાપી નાખ્યાં, એવું ધારીને કે કશા બદલા વિના ઢોર જપ્ત થશે તેને બદલે આમ કરવાથી માંસ અને ચામડાની કિંમત તો ઊપજશે! કેટલાકોએ વધારાનાં ઢોર કાપી નાખ્યાં. ઢોરની કતલ ૧૯૨૯ના ઑક્ટોબરથી શરૂ થઈ તે '૩૦ના જાન્યુઆરી સુધી ખૂબ ચાલી, અને ફેબ્રુઆરીમાં પણ અટકી તો

નહોતી જ. સરકારે પણ આની સામે ચાંપતા ઇલાજ લીધા. જે લોકો ઢોર મારી નાખે અથવા બીજાને મારી નાખવાની પ્રેરણા કરે તેમનો ખેતી કરવાનો હક છીનવી લેવામાં આવ્યો, અને કેટલાકને તે માટે બબ્બે વરસની સજા કરવામાં આવી. જબરદસ્તીથી અને વટહુકમોથી ઊભાં કરવામાં આવેલાં હુન્નરો 'મજિયારાં' બરાબર ન ચાલ્યાં અને તેમાં અનાજની બરાબર ઉત્પત્તિ ન થઈ. ઢોરની કતલ તો એટલી બધી વધી ગઈ કે વર્તમાનપત્રોએ 'ઢોર નાબૂદ થઈ જશે' એવી ચેતવણીના સૂર કાઢયા. આગવી ખેતી કરનારા પણ 'મજિયારાં'માં દાખલ થવા પડવાની બીકે હાથ જોડીને બેસી રહ્યા. શહેરોને તથા લશ્કરને ખોરાક પૂરો પાડવાનું કામ વધુ મુશ્કેલ બન્યું. છેવટે સ્ટેલિન અને તેના મડળે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ પીછેહઠ કરી અને બધું છાવરી વાળ્યું

સોવિયેટ સરકારને આમ ખેતીની બાબતમાં ખૂબ જ વિરોધ નડયો. પણ બીજી બાબતોમાં પચવાર્ષિક યોજનાનું કામ ઠીક ચાલ્યું કહેવાય એ યોજના માટે મોટા પાયા ઉપર અને સતત પ્રચારકાર્ય ચલાવીને લોકોને બીજો વિચાર કરવાનો વખત જ સામ્યવાદીઓએ ન મળવા દીધો. મોટા વીજળીનાં કારખાનાં, બંધો, પુલો, મિલો એ બધુ ઊભુ કરવામા ખૂબ ઉત્સાહ રેડવામા આવ્યો. ઇજનેરનો ધંધો અતિશય પ્રતિષ્ઠિત અને લોકપ્રિય થઈ પડયો અને ઇજનેરી કુશળતાના મોટા ચમત્કારોની વિગતોથી છાપાં ભરાવા લાગ્યા. મોટાં કારખાનાંની આસપાસ નવા શહેરો ઊભાં થયા નવા રસ્તા, નવી નહેરો, નવી રેલવેઓ અને નવાં વિમાનો બંધાયાં. રાસાયણિક પદાર્થો અને દવાઓના, યુદ્ધસરંજામનાં તથા ઓજારો બનાવવાના કારખાનાં ઊભડયાં. ટ્રેક્ટરો, મોટરો, મોટર એન્જીનો, વિમાનો એ બધું તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં ઊભાં થયાં. એ બધું દેશમા જ બનવા લાગ્યું. વિશાળ પ્રદેશમાં વીજળી દાખલ થઈ અને રેડિયોનો ઉપયોગ સર્વસામાન્ય

શરૂ પડચો. આટલુ બધું નવું કામ ચાલે ત્યાં બેકારી તો શાની જ રહે? ઇજનેરો અને યાંત્રિકો પરદેશથી આવ્યા તેમનો સત્કાર થયો. પશ્ચિમ યુરોપ તથા અમેરિકામાં મંદી અને બેકારી ચાલી રહ્યાં હતાં ત્યારે સોવિયેટ રશિયામાં ધમાલ અને ઉદ્યમ જોવામાં આવતાં હતા. તેમાંયે થોડાંઘણાં વિઘ્નો નડચાં, પણ એકંદરે કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. અને આવડા મોટા કાર્યક્રમ માટે પાંચ વર્ષ જાણે વધુ હોય તેમ આખી યોજના ચાર વર્ષમાં પૂરી કરવી એવો પવન ચલાવવામાં આવ્યો. બરાબર ચાર વર્ષને અંતે સને ૧૯૩૨ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે આ પંચવાર્ષિક યોજના સંપૂર્ણ થયેલી જાહેર કરવામાં આવી. અને તરત જ બીજે દિવસથી નવી પંચવાર્ષિક યોજના અમલમાં મુકાઇ!

જે મધ્યમ વર્ગના લોકો ઉપર જાસૂસીનો તથા દુશ્મનપક્ષમા ભળીને ગ્રાસમિનકત અગાડ ર્મ્યાનો સોવિયેટ સરકારને વહેમ પડ્યો તેમના ઉપર પણ તેણે ઠીક સખ્તાઈ કરી આ શક ઉપર—અને કેટલીક બાબત શક સમરણ પણ હશે—કેટલાયે ઇજનેરોને જેલની સજા થઈ

આ યોજના ચાલતી હતી ત્યારે દુનિયામા મંદી ચાલતી હતી તેની અસરમાથી સોવિયેટ રશિયા માત્ર છટકી શક્યુ નહિ સોવિયેટને જે મશીનરી જોઈએ તે પરદેશોમા ખેતીનુ ઉત્પન્ન વેચીને તે ખરીદ કરવુ હતુ દુનિયાના બજારમા અનાજના ભાવ બેસી ગયા હતા એટલે પોતાની નિકાસના દામ સોવિયેટને બહુ ઓછા ઊપજતા મશીનરીના નાણાને પહોચી વળવા પોતે ગણતરી કરી રાખેલી તે કરતા ઘણુ વધારે અનાજ નિકાસ કરવુ પડ્યુ એને લીધે લોકોને ઘણી તંગી અને દુખ વેઠવા પડ્યાં

વળી દેશને કારખાનાંમય કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે શહેરની વસ્તીનુ પ્રમાણ બહુ વધી ગયુ ગામડાંમાથી ઘણા ખેડુતો શહેરમા મજૂરી કરવા ગયા શહેરમા મજૂરી કરીને ભલે તે કારખાનાનો માલ બનાવે પણ જેટલા મજૂર શહેરમા ગયા એટલા અનાજ પકવનારા તો ઓછા જ થયા તેઓ તો કેવળ અનાજ ખાનારા જ રહ્યા આને લીધે પણ અનાજની તગી વધી

અનાજની તગી વધવાનું એક બીજૂ પણ કારણ હતુ વધતા જતા કારખાના માટે કાચો માલ પકવવા સારુ લોકોએ ખાવાના પાકની ખેતીના બદલામા કપાસ તથા બીજા વેપારી પાકની ખેતી કરવા માડી તેથી પણ અનાજની તગી વધી

વળી આ પચવાર્ષિક યોજનામા યંત્રો ઓજારો ટ્રકટરો મોટરો વગેરે બનાવવાનાં મોટા કારખાના ઉઘાડવાની પ્રવૃત્તિ સોવિયેટે ચલાવી હતી તે કારખાના ચાલુ થતા અને તેમાં વેચાવા લાયક માલ તૈયાર થતા જ વર્ષો લાગે ત્યા સુધી તેમાં રોકાયેલા મજૂરોને ખોરાક તો પૂરો પાડવો જ પડે તેથી પણ અનાજની તગી વધી.

અને આ બધી મુશ્કેલીઓની પૂર્તિ કરવા ૧૯૩૧માં યુનિયનના કેટલાક ભાગોમા વરસાદ ન પડવાથી દુકાળ પડ્યો. વળી ૧૯૩૧ અને ૧૯૩૨ના બન્ને વરસો દરમ્યાન સોવિયેટ યુનિયનને જાપાન સાથે લડાઈ ઊભી થવાની બીક હતી તેથી તેને લશ્કર પણ વધારવુ પડ્યુ અને લશ્કર માટે અનાજ અને બીજો ખોરાક અનામત રાખવો પડ્યો. આથી પણ ખોરાકની તગી વધી

આટલી મુશ્કેલીઓ છતા ચાર વર્ષમા લગભગ બે લાખ 'મઝિયારા' ફાર્મ વ્યવસ્થિત થયા. અનેક સરકારી ફાર્મ પ્રયોગ માટે તથા બીજા ફાર્મને દૃષ્ટાન્તરૂપે ઊભા કરવામા આવ્યા એક ફાર્મ તો પચાસ લાખ એકરનુ છે આ ચાર વરસના ગાળામા એક લાખ અને વીસ હજાર ટ્રેક્ટરો દાખલ કરવામા આવ્યા આજે સેંકડે પચાસ જેટલા ખેડૂતો 'મઝિયારા'ના સભ્યો બની ગયા છે આની સાથે સહકારી મડળીઓની પ્રવૃત્તિ પણ જોસમા ચાલી છે ૧૯૩૨ની આખર સુધીમા સહકારી મડળીના સભ્યોની સખ્યા સાડાસાત

દેશ કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે છૂટો અને હક્કો ભોગવે છે હરકોઈ ધંધામાં તે દાખલ થઈ શકે છે ઘણી સ્ત્રીઓ તો ઇજનેરો બની છે લેનિનની પત્ની ક્રુપ્સકાયા ઘણા વખત સુધી સોવિયેટ કેળવણી-ખાતાની એક શાખાની વડી હતી

અહીં એક વસ્તુ નોંધવા જેવી છે કે જેને વાણીનું, લેખનનું તથા મંડળ બાંધવાનું સ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે તે આજે રશિયામાં મુદ્દલ નથી વર્તમાનપત્રો સામ્યવાદી સરકાર વિરુદ્ધ કશું છાપી ન શકે, લેખકો કશું વિરુદ્ધ લખી ન શકે શાળામાં શિક્ષકોને પણ સામ્યવાદી સરકાર જે કહે તે જ શીખવવું પડે સત્તાધારી સામ્યવાદી પક્ષની વિરુદ્ધ બોલનાર કે લખનાર ત્યાં ભૂખ્યો પડ્યો છે એ પક્ષથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનાર કોઈ પણ મંડળ કે પક્ષ હોય તો તે ગેરકાયદે ગણાય ટ્રૉટ્સ્કી, રિકોવ બુખારિન એ બધા ચુસ્ત સામ્યવાદીઓ છે, વિપ્લવના તથા નવીન રશિયાના અગ્રણી વિધાયકો છે પણ આજે સત્તા સ્ટલિનના હાથમાં છે એટલે એ કહે તે જ સામ્યવાદનું વેદવાક્ય બીજાના સિદ્ધાન્તો ખોટા અને બીજા જો પોતાના સિદ્ધાન્તોનો આગ્રહ રાખે તો જેલમાં અથવા હદપાર

સને ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી બીજી પંચ વાર્ષિક યોજના શરૂ થઈ છે આ પણ પહેલીના જેવી મોટી છે પણ સંભવ છે કે પહેલીના જેટલી મુશ્કેલીઓ આમાં ન આવે યંત્રો બનાવવાના કારખાના તો તેઓએ પહેલી યોજનામાં ઊભા કરી દીધા છે, અને આ બીજી યોજનામાં સર્વસામાન્ય ઉપયોગની વસ્તુઓના કારખાના સ્થાપવાના છે વળી હવે પરદેશથી ઓછી મશીનરી ખરીદવી પડશે, એટલે પહેલા જેટલું અનાજ વગેરે પરદેશ નહિ મોકલવું પડે

પહેલી પંચવાર્ષિક યોજનામાં રશિયાને પડેલી મુશ્કેલીઓ તથા સરકાર તરફથી થયેલા જુલમોનું વર્ણન આપણે ઉપર કરી ગયા.

પણ એકંદરે તે સફળ થઈ કે નિષ્ફળ તેની ચર્ચા અસ્થાને છે આવડો મોટો વિપ્લવ, તેને અંગે ચલેલા બળજબરીના પ્રયોગો તથા આટલા ઝપાટામા ઉપાડવામા આવેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, એ બધાના પરિણામ કેવા આવશે તે અત્યારે આપણે ન કહી શકીએ

વર્ગવિગ્રહ અને હિંસામય વિપ્લવની અનિવાર્યતાના સિદ્ધાન્ત ઉપર મડાયેલી રશિયાની નવી સસ્કૃતિ દુનિયાના ભવિષ્યના ઘડતરમા શો ફાળો આપશે તે પણ આજે કોણ કહી શકે ?

એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે રશિયાના આ પ્રયોગે અને તેની પંચવાર્ષિક યોજનાઓએ આખા જગતનું ધ્યાન ખેચ્યુ છે બીજા દેશોમા જે ખાનગી સાહસો ઉપાડવામા આવે છે તેમા આવી કશી યોજના નથી હોતી કાઈ પણ યોજના હોય તો તેમાથી પોતાને કેટલો નફો મળશે, બીજાઓને હરીફાઈમા શી રીતે પાછા પાડી શકાશે એ જ હોય છે સમાજની દૃષ્ટિએ તેમા વિચાર થતો જ નથી અને તેથી એક તરફથી વધારેપડતુ ધન થોડા માણસોના હાથમા એકઠુ થાય છે, અને બીજી તરફથી ઘણા માણસોને તગી ભોગવવી પડે છે આવા ખાનગી સાહસોમા હરીફાઈને લીધે બગાડ પણ ઘણો થાય છે જ્યારે સમાજની દૃષ્ટિએ ઉપાડેલી આવી યોજનામા બગાડ અટકાવી શકાય છે રશિયાના આ પ્રયોગે સૌની કલ્પનાઓને એટલી આકર્ષી લીધી છે કે કોઈ પાચ વરસની, તો કોઈ ત્રણ વરસની, તો કોઈ દશ વરસની યોજનાઓની વાતો કરતા થઈ ગયા છે

બીજી પચવાર્ષિક યોજના તો અત્યારે ચાલી રહી છે એટલે તેની વિગતોમા ન ઊતરતા અહીં જ અટકીશુ

રશિયા સંબંધી બીજાં પ્રકાશનો

રશિયાનું ઘડતર	૨ ૦-૦

ઈ સ ૧૮૧૭ થી '૧૮૧૭ સુધીનો રશિયાના વિપ્લવનો રોમાંચક ઈતિહાસ તે પછીની ૧૯૩૫ સુધીની વિગત પૂરવણી પ્રકરણ રૂપે શ્રી નરહરિભાઈએ આપેલી છે પૃ સંખ્યા ૩૨૮ બાવીસ ચિત્રો સાથે

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા ૧	૧ ૪-૦
,, ,, ભા ૨	૧-૪-૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	૦-૮ ૦
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬ ૦
ક્રાન્તિ	૦-૬-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦ ૩-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ